

De donkerte van het waddengebied

Programma voor beleving en versterking van de duisternis

Iedere nacht is anders
en iedereen zal deze nacht
anders
beleven
of je deze nacht nu verstild,
slappend, dwalend, alleen of
samen
beleeft
deze nacht is onvergetelijk

Managementsamenvatting

De duisternis is een nog (te) vaak onderschatte kernkwaliteit van het waddengebied. Werelderfgoed Waddenzee is niet alleen de laatste echte natuur van Nederland, maar ook de laatste echte donkerte. Er wordt steeds meer bekend over de rol die een donkere nacht speelt in het welbevinden van mens en dier en voor biodiversiteit in het algemeen. Nog los van de schoonheid van een heldere sterrennacht. Tegelijkertijd neemt de lichtvervuiling wereldwijd nog steeds toe. Als er niets gebeurt, is het over 25 jaar nergens in Europa nog mogelijk de Melkweg te zien.

Het programma 'De donkerte van het waddengebied' heeft als doel bewoners, recreanten en toeristen in het waddengebied de kernkwaliteit duisternis van Werelderfgoed Waddenzee te laten ervaren. Als bijzonder toeristisch product en om de bewustwording over de noodzaak van behoud van de duisternis te vergroten. Die twee onderdelen vormen dé combinatie voor Werelderfgoedtoerisme. De ambitie is dat het waddengebied met Werelderfgoed Waddenzee in 2025 bekend staat als een van de mooiste gebieden in Europa om de echte donkerte van de nacht te ervaren.

Om deze ambitie te verwezenlijken zorgt het programma ervoor dat de duisternis beleefd kan worden vanuit verschillende invalshoeken. Het doel is om recreanten en toeristen op de eilanden nieuwe ervaringen te bieden waarmee ze de (nog) minder bekende kwaliteiten van het waddengebied ontdekken en nieuwe toeristen naar de waddenkust te trekken. Omdat de duisternis 's avonds en 's nachts beleefd kan worden, trekt het thema duisternis bovengemiddeld veel verblijfstoeristen (de helft van de beoogde 50.000 bezoekers), die gemiddeld ongeveer vier keer zo veel besteden als dagtoeristen. Daarmee draagt het ook bij aan de leefbaarheid, omdat het behoud van voorzieningen in, met name, het kustgebied mogelijk maakt.

Het programma richt zich op de bewuste recreant-toerist waarop ook Visit Wadden zich richt. Deze toerist levert met een zo beperkt mogelijke footprint een zo groot mogelijke bijdrage aan de economie. Hij of zij komt voor de kernkwaliteiten van het gebied en zorgt er met zijn/haar gedrag niet voor dat deze worden aangetast. 'De donkerte van het waddengebied' zorgt zo voor een duurzame economische ontwikkeling. Daarnaast versterkt het recreatief-toeristisch gastheerschap, zorgt het voor netwerken rond het thema donkerte en beoogt het nieuwe recreatief-toeristische tradities op gang te brengen die passen bij de schaal en de kwaliteiten van het waddengebied.

Het programma 'De donkerte van het waddengebied' realiseert zowel op de eilanden als langs de kust fysieke locaties waar toeristen de nacht kunnen beleven en waar ze worden geïnformeerd over de rijkdom aan verhalen (astronomie, flora en fauna, cultuurhistorie, gezondheid en welzijn) en waarde van de duisternis. Met een jaarrond activiteitenprogramma brengt het deze locaties onder de aandacht van bewoners, recreanten en toeristen (waarvoor nauw wordt samengewerkt met Visit Wadden).

Na de ondertekening van de intentieverklaring Dark Sky Werelderfgoed Waddenzee is en wordt er op veel plaatsen gewerkt aan het donkerder maken van het waddengebied. Er is echter nog geen programma (of beleid) dat zich richt op het versterken van de beleefbaarheid van de duisternis om behoud door bewustwording te bevorderen en om deze kernkwaliteit als vernieuwend toeristisch aanbod economisch te benutten. Het programma 'De donkerte van het waddengebied' is daarmee additioneel. Het versterkt en benut een waddenspecifieke kwaliteit om de bekendheid van Werelderfgoed Waddenzee te vergroten, de kennis over de uitzonderlijke waarde van het erfgoed te verbreden en de duisternis voor mens en dier te behouden.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	6
1.1 Aanleiding	6
1.2 Doelen en ambitie	7
1.3 Activiteiten en programma	8
1.4 Programma-organisatie	10
1.5. Programma-organisatie	11
2. Activiteiten en resultaten	12
2.1 Activiteiten	12
2.2 Trollbeads voor duisternisbelevingslocaties	16
2.3 Gastheerschap en jaarrond activiteiten	22
2.4 Communicatietools en -middelen voor bewoners en bezoekers	25
2.5 Kennisdeling	27
2.6 Output	29
2.7 Outcome	30
2.8 Omgevingseffecten	31
3. Aansluiting bij de doelen, criteria en kaders	32
3.1 Bijdrage aan de hoofddoelen van het Waddenfonds	32
3.2 Uitgangspunten Waddenfonds	33
3.3 Passend binnen het programma Versterken Werelderfgoed Waddenzee	34
4. Programma-organisatie	36
4.1 Programma-organisatie	37
4.2 Borging resultaten en monitoring	38
4.3 Kennisdeling	39
5. Planning	40
6. Risicoanalyse	42
Bijlage I Businesscase	
Bijlage II - Uitgebreide beschrijving van de projecten	
De Helderse Vallei - Star Barn en belevingsplek	
Duisternisbelevingsplek op Wieringen	
Wad een nachtlevensplek	
Dark Sky Park Lauwersmeer	
Duisternisduinen Schiermonnikoog	
Natuurschuur Lies	
Nacht van het Wad	
Nachtalmanak	
Meetnetwerk lichtvervuiling	
Duisternismodule voor trainingen	
Productontwikkeling met ondernemers	
Bijlage III Marketing en promotie	
Aansluiten bij waddenbrede marketingcampagne Visit Wadden	
Bijlage IV Projectdeelnemers	

1. Inleiding

De duisternis is een nog (te) vaak onderschatte kernkwaliteit van het waddengebied. Werelderfgoed Waddenzee is niet alleen de laatste echte natuur van Nederland, maar ook de laatste echte donkerte. Er wordt steeds meer bekend over de rol die een donkere nacht speelt in het welbevinden van mens en dier en voor biodiversiteit in het algemeen. Nog los van de schoonheid van een heldere sterrennacht. Tegelijkertijd neemt de lichtvervuiling wereldwijd nog steeds toe. Als er niets gebeurt, is het over 25 jaar nergens in Europa nog mogelijk de Melkweg te zien.

In het waddengebied kunnen we bewoners en bezoekers de oerkracht van de nacht laten ervaren. Als bijzonder toeristisch product en om de bewustwording over de noodzaak van behoud van de duisternis te vergroten. Die twee onderdelen vormen dé combinatie voor Werelderfgoedtoerisme. Hieraan werkt het programma 'De donkerte van het waddengebied', dat in dit plan wordt uitgewerkt.

Het programma zorgt ervoor dat de duisternis beleefd kan worden: als kracht, pracht en waarde voor natuur en gezondheid. Maar ook als bron van inspiratie, deel van onze cultuurhistorie en basis voor verhalen. Dat doen we in de Dark Sky Parken en andere donkere delen in het waddengebied, maar bewust ook op plekken waar het contrast tussen echte duisternis en vervuilde donkerte nu nog zichtbaar kan worden gemaakt. Belangrijk uitgangspunt hierbij is dat we bij alle activiteiten die we ontwikkelen lichtvervuiling beogen te verminderen en de duisternis met de daarbij behorende flora en fauna versterken. Het verhaal op de locaties waar het nu nog te licht is, moet dus eenvoudig kunnen worden aangepast aan een donkere toekomst. Een ander uitgangspunt is dat de vaste locaties zo goed mogelijk in het landschap worden ingepast.

Het programma 'De donkerte van het waddengebied' is niet het eerste initiatief in het Nederlandse en het trilaterale waddengebied op het gebied van duisternis. Het is wel het eerste en enige programma dat zich richt op een waddenbrede beleving van de donkerte en daarmee op het creëren van mogelijkheden om de duisternis te benutten voor duurzaam toerisme.

Eerdere en andere projecten werken met name aan het versterken van de donkerte en het tegengaan van lichtvervuiling. Door de samenstelling van het programmateam en onze netwerken zijn we goed op de hoogte van wat er al is gerealiseerd en waaraan wordt gewerkt. Zo kunnen we de resultaten van deze projecten inzetten voor het programma 'De donkerte van het waddengebied'. Andersom krijgen deze resultaten door ons programma een bredere context en een geïnteresseerd publiek. Met andere duisternisprojecten (in ontwikkeling) in de drie waddenprovincies werken we nauw samen. Ook zijn we goed aangehaakt bij bi- en trilaterale ontwikkelingen, waaronder het pakket dat wordt ontwikkeld door Waddenagenda 2.0, dat ook met name is gericht op de reductie van lichtvervuiling. Waar mogelijk zetten we producten van dit programma in ter versterking van ons meerjarige programma en andersom.

1.1 Aanleiding

Op een heldere nacht kun je op veel plekken in het waddengebied wel 3500 sterren zien, tegen zo'n 50 in de Randstad. Veel van de locaties liggen, logischerwijs, in erkende stiltegebieden, waaronder Werelderfgoed Waddenzee. Het produceren van licht gaat vaak gepaard met geluid en andersom. In grote delen van Nederland is het nooit meer donker. Duisternis wordt een steeds schaarser goed.

Met de toename van lichtvervuiling neemt ook de kennis over de gevolgen ervan toe. Alles in de natuur, inclusief de mens, is geëvolueerd op het voorspelbare ritme van dag en nacht. Het zit in het DNA van alle planten en dieren. Zij zijn afhankelijk van de voortdurende cycli van donker en licht voor hun voortplan-

ting, voeding, slaap en bescherming tegen predatoren. Lichtvervuiling verstoort ecosystemen en ontregelt bioritmen. Ook heeft het voor veel soorten specifieke nadelige gevolgen. Voor insecten heeft kunstlicht een dodelijke aantrekkingskracht, trekvogels verliezen hun navigatiesysteem, prooidieren hun bescherming, nachtrovers hun zicht en de mens, met zijn verbeelding en fantasie, verliest zijn herstellend vermogen, fysiek en psychisch. 's Nachts houden ons lichaam en ons brein grote schoonmaak.

Daarnaast verliezen we met het verdwijnen van duisternis ook een belangrijke bron van inspiratie en een deel van onze cultuurhistorie en identiteit. Eeuwenlang navigeerde de mens op de sterren en bepaalde de stand van zon en maan de agenda; vergaderen bij volle maan, bijvoorbeeld, om alle gesprekspartners een veilige terugreis te garanderen. Schilders, componisten en schrijvers spelen al even lang met donker en licht en dag en nacht in hun schilderijen, muziekstukken en verhalen. In religies en riten krijgen sterren en planeten een symbolische betekenis of hebben ze voorspellende kracht. En wetenschappers hebben zich door de eeuwen heen door de sterrenhemel laten uitdagen tot onderzoek en ontdekken.

Er is dus alle reden om de duisternis voor het waddengebied te behouden en haar verder te versterken door mensen bewust te maken van de waarde van een donkere en stille nacht. Niet voor niets heeft ook de Rijksoverheid namens het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Dark Sky omarmd als bijzondere kwaliteit van Werelderfgoed Waddenzee. Daarnaast biedt de duisternis, zoals elk schaars product, ook kansen. Werelderfgoed Waddenzee en het waddengebied hebben iets te bieden waarnaar veel mensen op zoek zijn¹.

De ondertekening van de Intentieverklaring Dark Sky Werelderfgoed Waddenzee door 43 partijen in 2016 - in 2018 aangevuld met Defensie en ProRail - maakt duidelijk dat de waarde van de duisternis steeds breder wordt erkend. Overheden, bedrijven, kennisinstellingen en natuur- en erfgoedorganisaties zijn bereid het licht in het waddengebied te dimmen en te investeren in meer donkerte. Ook bewoners zijn zich in toenemende mate bewust van de kwaliteit van de sterrenhemel van het wad en het belang van behoud van de duisternis. Daarmee wordt voldaan aan een eerste voorwaarde voor een programma dat de duisternis in al haar facetten beleefbaar en vermarktbaar maakt. Er zijn voldoende donkere locaties waar we aan de slag kunnen.

1.2 Doelen en ambitie

Zoals hierboven aangegeven, dient het IKW-programma 'De donkerte van het waddengebied' twee additionele doelen:

- het beleefbaar maken van de oerkracht van de nacht als toeristisch product om bewustere bezoekers naar de waddekust te trekken en bezoekers aan de eilanden jaarrond (nieuwe) ervaringen te kunnen bieden die goed aansluiten op de werelderfgoedstatus.
- het behoud en versterken van de duisternis door bewustwording en maatregelen, gekoppeld aan duurzaam toerisme (hele waddengebied herkenbaar als Dark Sky-gebied).

Voor beide doelen vertalen we de negatieve gevolgen van lichtvervuiling in de positieve kwaliteiten van de duisternis in het waddengebied. We stellen bezoekers in staat de weldaad van de nacht te ervaren om op te laden, we laten de rijkdom van het nachtleven zien, horen en voelen en we delen de verhalen van de nacht en de sterrenhemel. Daarbij versterken we ook zo veel mogelijk de landschappelijke en ecologische waarden van het gebied.

¹Het aantal mensen met slaapproblemen neemt elk jaar toe, blijkt uit de gezondheidsenquête van het CBS. Volgens de laatste enquête had in 2018 een kwart van alle Nederlanders boven de 25 jaar (bijna 3 miljoen mensen) problemen met slapen. Van hen zegt 40% dat de slaapproblemen het dagelijks functioneren belemmert (CBS, augustus 2019).

Dit doen we door nieuwe projecten die bijdragen aan deze doelen, te koppelen aan bestaand toeristisch aanbod zodat het waddengebied als geheel jaarrond een aantrekkelijke bestemming wordt voor de beleving van de nacht. Hierbij houden we nadrukkelijk rekening met de draagkracht van het gebied. We sluiten aan op het soort producten (routes, arrangementen, storytelling) dat het Programma Vermarkten Werelderfgoed Waddenzee inzet, zodat dit het nieuwe aanbod goed onder de aandacht kan brengen van de doelgroepen waarop het programma zich richt. Samen met het programma Vermarkten versterken we hiermee ook de toeristische netwerken rond dit thema.

Ambitie

De ambitie van het programma 'De donkerte van het waddengebied' is ervoor te zorgen dat Werelderfgoed Waddenzee en het waddengebied in 2025 bekend staan als één van de mooiste bestemmingen in Europa voor wie de duisternis wil beleven. Dat doen we in nauwe samenwerking met de marketingcampagne Visit Wadden. Wij zorgen voor de locaties en het programma, Visit Wadden voor de marketing in binnen- en buitenland. Denk aan de Trollbeads, de populaire Deense kralen waarmee je zelf een sieraad kunt samenstellen. Wij maken een snoer van een groeiend aantal bijzondere locaties met elk hun eigen verhaal én een goed gevulde activiteitenkalender. Daarmee maken we het gebied aantrekkelijk voor een meerdaags-/meernachtsverblijf dat de bezoeker verrijkt en bewust maakt van de uniciteit van Werelderfgoed Waddenzee en de donkerte (en stilte) als een van zijn meest waardevolle kwaliteiten. De inspanningen voor de beleving, promotie en versterking van donkerte in het waddengebied (inclusief de Dark Sky Parken) worden als een van de duurzame toeristische succesverhalen gekend en gedeeld.

Sustainable Tourism:

Tourism that takes full account of its current and future economic, social and environmental impacts, addressing the needs of visitors, the industry, the environment and host communities

(bron: United Nations World Tourism Organisation, UNWTO).

1.3 Activiteiten en programma

Binnen het Programma 'De donkerte van het waddengebied' wordt de komende vier jaar een aantal projecten uitgevoerd die beleving van de nacht verspreid langs de waddenkust en over het jaar mogelijk maken. De uitvoering van deze projecten loopt parallel met de uitwerking van de verhaallijn Dag en Nacht in het waddengebied binnen het Programma Vermarkten Werelderfgoed Waddenzee. Voor het eerste jaar gaat het om projecten die nu gereed zijn om uit te voeren. Voor het tweede jaar om projecten die zo goed als gereed zijn, maar die bijvoorbeeld nog wachten op een vergunning. De laatste twee jaar werken we aan projecten die noodzakelijk worden geacht voor een compleet toeristische aanbod, maar die nu nog in de ideeën- en planvormingsfase zitten, en aan het verduurzamen van de resultaten van 'De donkerte van het waddengebied'.

Waddenbreed

Om tot een goede spreiding over het gebied en over het jaar te komen, zijn zowel locaties als activiteiten c.q. momenten nodig. Het programma 'De donkerte van het waddengebied' werkt aan beide. In de eerste twee jaar worden in ieder geval verspreid over de drie provincies minimaal drie locaties gerealiseerd waar de duisternis beleefd kan worden en verhalen samenkomen. Elke locatie maakt de nacht tastbaar en vertelt het verhaal over de waarde van de donkerte. Daarnaast heeft elke belevingsplek zijn eigen specifieke verhaal. Dit kan cultuurhistorisch zijn, een bepaald nachtdier betreffen, maar ook gaan over de sterren zelf en over wat we weten van het heelal. Op alle locaties wordt informatie over de andere locaties gedeeld,

zodat bezoekers worden uitgenodigd en verleid om meer verhalen over de duisternis te ontdekken en hun verblijf nog een nachtje te verlengen of nog een keer terug te komen.

Doelgroep en voorzieningen

Het programma richt zich op de cultuur- en natuurtoeristen waarop ook het Programma Vermarkten zich richt. In de door het NBTC gedefinieerde toeristische doelgroepen zijn dit de postmodernisten, verbeeld in de persoon Nora. Een speciale nichegroep binnen dit profiel voor dit programma is de bezoeker uit de oververlichte en drukke Randstad en andere grote steden in Nederland. Naast locaties waar de nacht kan worden beleefd, zoals Star Barns, wordt voor deze bezoekers ook een start gemaakt met een netwerk van punten voor nachtelijke gastvrijheid (sleepwellness-accommodaties) en activiteiten en arrangementen rond stilte en duisternis.

NORA		GETTING ME TO HOLLAND
DO'S		DON'TS
Elements/ activities to communicate:	Experience, arts, picnic, cultural things to do, small markets, hidden treasures, what do the locals do, lifestyle, architecture, social café, collection, shopping; boutiques, special mono-product, vintage.	Big commercial events / places, mass tourism, organized sight seeing.
About the accommodation:	Air BNB, B&B's, smaller boutique hotels, live like a local, off the beaten track, good transport available, location; central or new upcoming area, ethnical restaurants in the area.	Chain hotels, all inclusive package deal.
Which media:	Blogs, video, reviews, mobile/app, lifestyle magazines, social media, 100% cityguide, wallpaper.	Newspapers, radio, tv, banners.
Tone of voice:	Experience the open minded, local, colourful, emotions, but also facts & figures, short to the point communication.	Formal, mass tourist spots, persuasive selling.
Look & feel:	People, colours, authentic, social interaction, architecture, urban life pictures, art, strange images that attract attention and make you think.	Smooth, general.

Beleefbaar en boekbaar

Behalve voor een snoer van locaties langs de waddenkust en op de eilanden, zorgt het Programma 'De donkerte van het waddengebied' voor (afstemming voor) een jaarrond programma van activiteiten waarin de waarden van de duisternis worden gedeeld met bezoekers. De activiteiten worden gekoppeld aan astronomische data. Vier keer per jaar – bijvoorbeeld rond midwinter, midzomer en de equinoxen – staat de nacht in het waddengebied in de (gedimde) spotlights tijdens speciale Nachten van het Wad. Hierin wordt de donkerte waddenbreed met tal van verschillende activiteiten gevierd. Bij beëindiging van het programma zijn deze nachten een fenomeen. Voor deze activiteiten bouwen we voort op de ervaring die wij hebben opgedaan met de Nacht van de Nacht. De Nacht van de Nacht wordt in het waddengebied ook één van de Nachten van het Wad. Over vier jaar doen er zo veel organisaties en ondernemers mee aan de Nachten van het Wad, dat zij zichzelf in stand kunnen houden.

In elke provincie krijgt een bestaande locatie de functie van informatiepunt ('donkerte-VVV's') voor dit jaarrond activiteitenprogramma en informatie over accommodaties, routes en arrangementen.

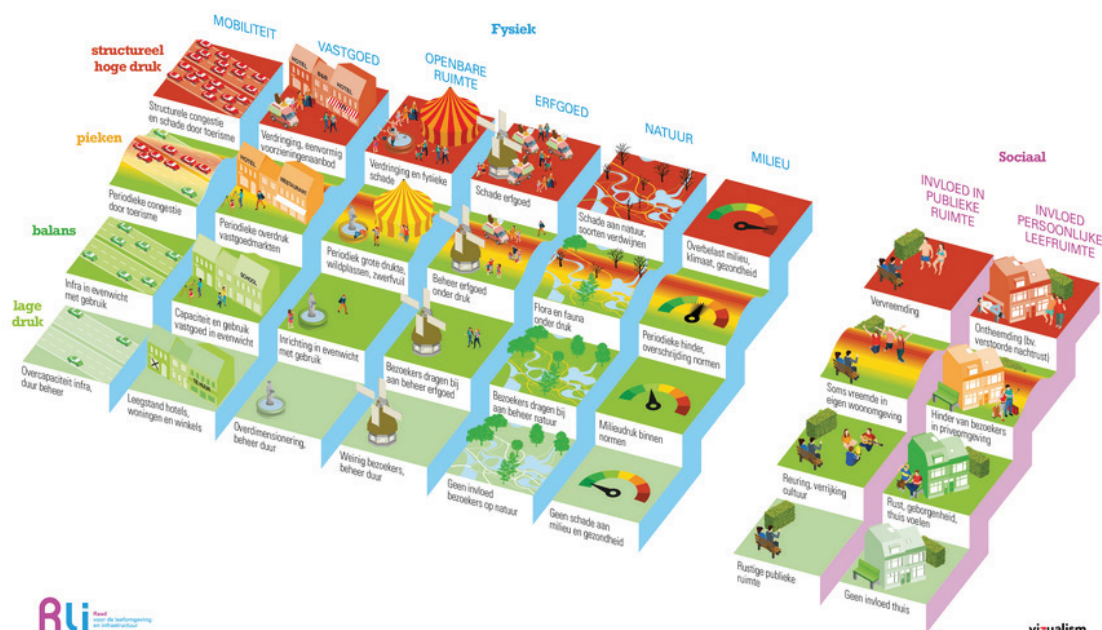
1.4 Nachtbeleving en draagvlak

Het beleefbaar maken van de nacht vraagt, meer nog dan recreatief en toeristisch aanbod waarvan overdag gebruik wordt gemaakt, draagvlak bij de bewoners. De toeristische druk moet in balans zijn met de draagkracht van de omgeving. Dat betekent voor dit programma dat locaties met zorg worden gekozen – op enige afstand van de bewoonde wereld – en dat projectleiders in een vroeg stadium in gesprek gaan met bewoners en gemeenten om deze draagkracht in beeld te brengen en om hen te informeren over wat het project voor de omgeving kan betekenen. Zo nodig worden er (met steun van de gemeenten) afspraken gemaakt over het beperken van (gepercipieerde) overlast. Denk aan het aantal activiteiten per jaar, maximale aantallen deelnemers per activiteit, (tot) waar gemotoriseerd verkeer na een bepaald tijdstip wordt toegestaan en/of informatievoorziening voor bezoekers over do's en don'ts op de locatie.

Voor het waddengebied zijn verschillende richtlijnen opgesteld over de invulling van duurzaam toerisme - dat wil zeggen toerisme dat goed is voor planet, profit én people - die ook in de majeure opgave Vermarkten en Versterken Werelderfgoed Waddenzee en de daarvoor opgestelde programma's zijn opgenomen. Het Programma 'De donkerte van het waddengebied' werkt volgens deze richtlijnen. Zo passen de projecten binnen de verdeling in intensieve en extensieve regio's en heeft het programma oog voor het goed managen van bezoekersstromen.

Ook houdt het programma rekening met het verschil in opgaven voor de waddenkust en de eilanden om ervoor te zorgen dat het toerisme een zo groot mogelijke bijdrage levert aan de leefbaarheid in het gebied. De projecten op de eilanden zijn daarom vooral gericht op een bredere spreiding van toeristenstromen over de seizoenen en het aanspreken van een andere doelgroep (slowtourism). In het kustgebied ligt het accent op het aantrekken van nieuwe bezoekers om onder meer voorzieningen in stand te kunnen houden en werkgelegenheid te creëren. Daarbij richt het programma zich op een doelgroep die past bij de schaal van het gebied (zie ook 1.3). 'De donkerte van het waddengebied' sluit daarmee aan op de adviezen uit het rapport 'Waardevol toerisme' van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.

Beoordeling effecten toerisme op de leefomgeving en samenleving Gebaseerd op druk-/draagkrachtanalyse

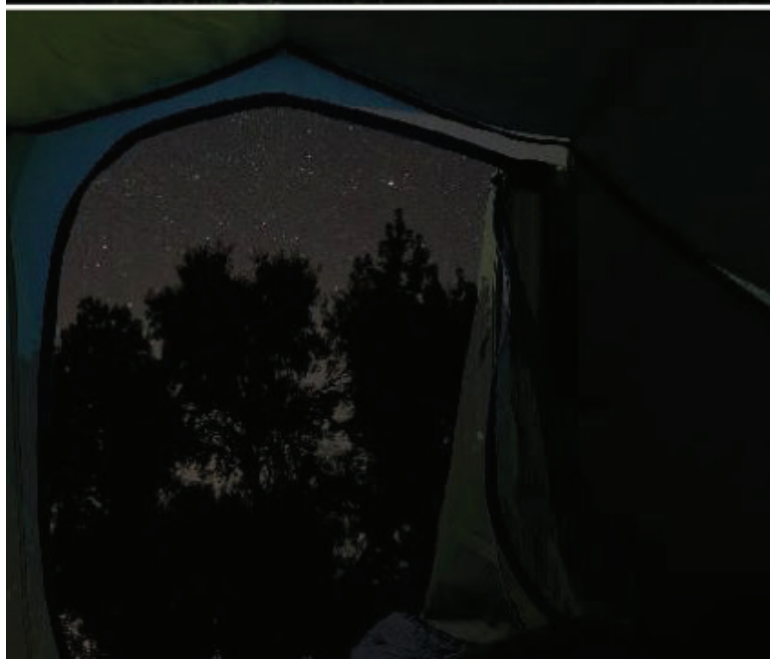
1.5 Programma-organisatie

Voor realisatie van het programma 'De donkerte van het waddengebied' wordt een samenwerkingsverband opgericht door de organisaties die belangrijke projecten inbrengen en/of de belangrijkste Dark Sky locaties in eigendom hebben: Rijksuniversiteit Groningen, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Natuur- en Milieufederaties Friesland, 0 en Noord-Holland en Keunstwurk.

Deze organisaties wijzen een programma-organisatie aan die verantwoordelijk is voor de overall onderdelen, zoals de coördinatie, de realisatie van de ondersteunende activiteiten en middelen en de in- en externe communicatie. De programmaorganisatie wordt geleid door de Natuur- en Milieufederatie Noord-Holland, die ook optreedt als penvoerder. De programmamanager onderhoudt contact met het opgaveteam Vermarkten en Versterken van het Investeringskader Waddengebied en het Waddenfonds. Ook stemt hij of zij regelmatig af met de andere (bi- en trilaterale) duisternisprogramma's en met het Programma Vermarkten.

De projecten binnen het programma worden zelfstandig uitgevoerd door de projectorganisaties, die ook zelfstandig rapporteren over financiën en monitoring van de resultaten. De penvoerder verzamelt deze rapportages en verzorgt de verplichte verslaglegging aan het opgaveteam en het Waddenfonds.

Het samenwerkingsverband werkt samen met een bredere kring van organisaties en ondernemers die hebben laten weten geïnteresseerd te zijn in het versterken van de beleefbaarheid van de duisternis in het waddengebied. Zij willen bijvoorbeeld een locatie beschikbaar stellen, worden opgenomen in thematische routes en arrangementen, zelf routes of arrangementen ontwikkelen of hebben waardevolle kennis voor projectpartners (zie ook bijlage IV Deelnemende organisaties). Ook de projectpartners van de individuele projecten zitten in deze bredere kring.

2. Activiteiten en resultaten

2.1 Activiteiten

Het programma 'De donkerte van het waddengebied' heeft een looptijd van vier jaar. In die periode maakt het de duisternis als bijzondere kernkwaliteit van het waddengebied vanuit verschillende invalshoeken toegankelijk, zichtbaar en beleefbaar. Om de doelen van het programma te behalen en tot een compleet aanbod te komen in het hele waddengebied, moet er bij afsluiting van het programma tenminste één locatie voor nachtbeleving zijn in de verschillende waddenregio's (waddenkust Noord-Holland (Den Helder en Hollands Kroon), Friesland (Zuidwest, Noordwest en Noordoost), Groningen (Lauwersmeer, Noordwest, Noordoost en Oldambt) en de vijf eilanden). Naast deze grotere locaties, zijn er tal van 'tussenstops', waar bezoekers de nacht kunnen beleven. Zo ontstaat een snoer van belevingslocaties door het hele gebied.

Rond al deze locaties worden activiteiten en toeristisch aanbod (excursies, routes, arrangementen, accommodaties etc.) gerealiseerd die het gebied als geheel en de locaties in het bijzonder aantrekkelijk genoeg maken om bezoekers te motiveren nieuwe verhalen te ontdekken (Waddeneilanden) en te trekken (waddenkust). De mooiste verhalen worden aangedragen voor de verhaallijn Duisternis bij Visit Wadden, het samenwerkingsverband van de marketingorganisaties Merk Fryslân, Marketing Groningen en Holland boven Amsterdam. Deze verhalen en de bijbehorende activatie tot beleving en boekingen is vast onderdeel van het marketingprogramma voor het hele waddengebied (voor uitleg van de gehanteerde Toerisme Marketing Funnel zie bijlage III).

Parallel aan de ontwikkeling van de verhaallijn Dag en nacht (duisternis) door Visit Wadden, informeert, motiveert en inspireert het programma De donkerte van het waddengebied ondernemers om aan te haken. Hiervoor maakt het gebruik van de regiobijeenkomsten van Visit Wadden. Het programma draagt hieraan bij met kennis en voorbeelden van projecten waaraan ondernemers kunnen deelnemen, zoals Nacht van het Wad. Ook adviseert het over mogelijkheden om toeristische locaties op een mooie, veilige en duurzame manier te verduisteren. Ook denkt het, vanuit zijn deskundigheid en kennis van duisternisprojecten en -locaties, mee over routes en arrangementen.

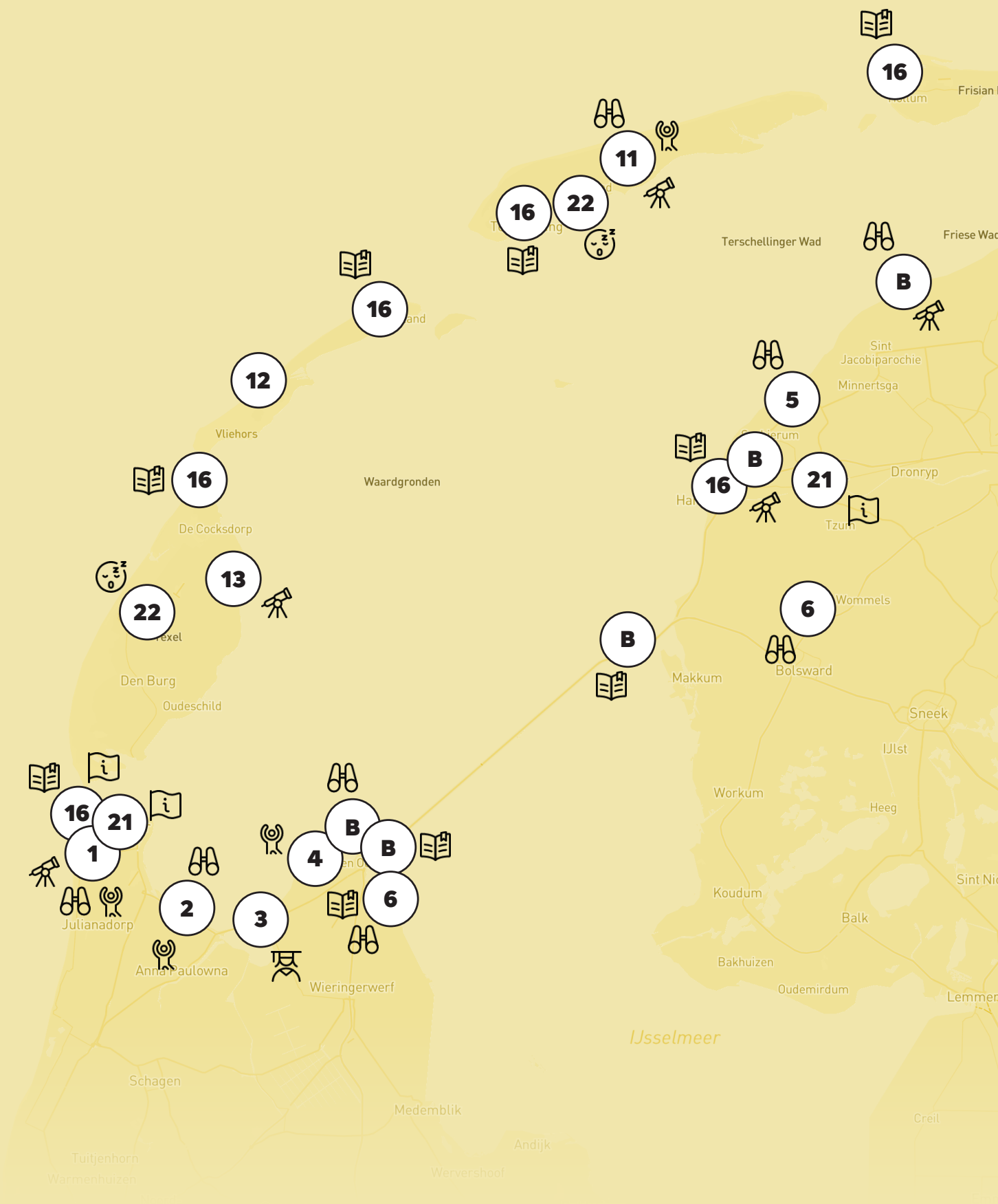

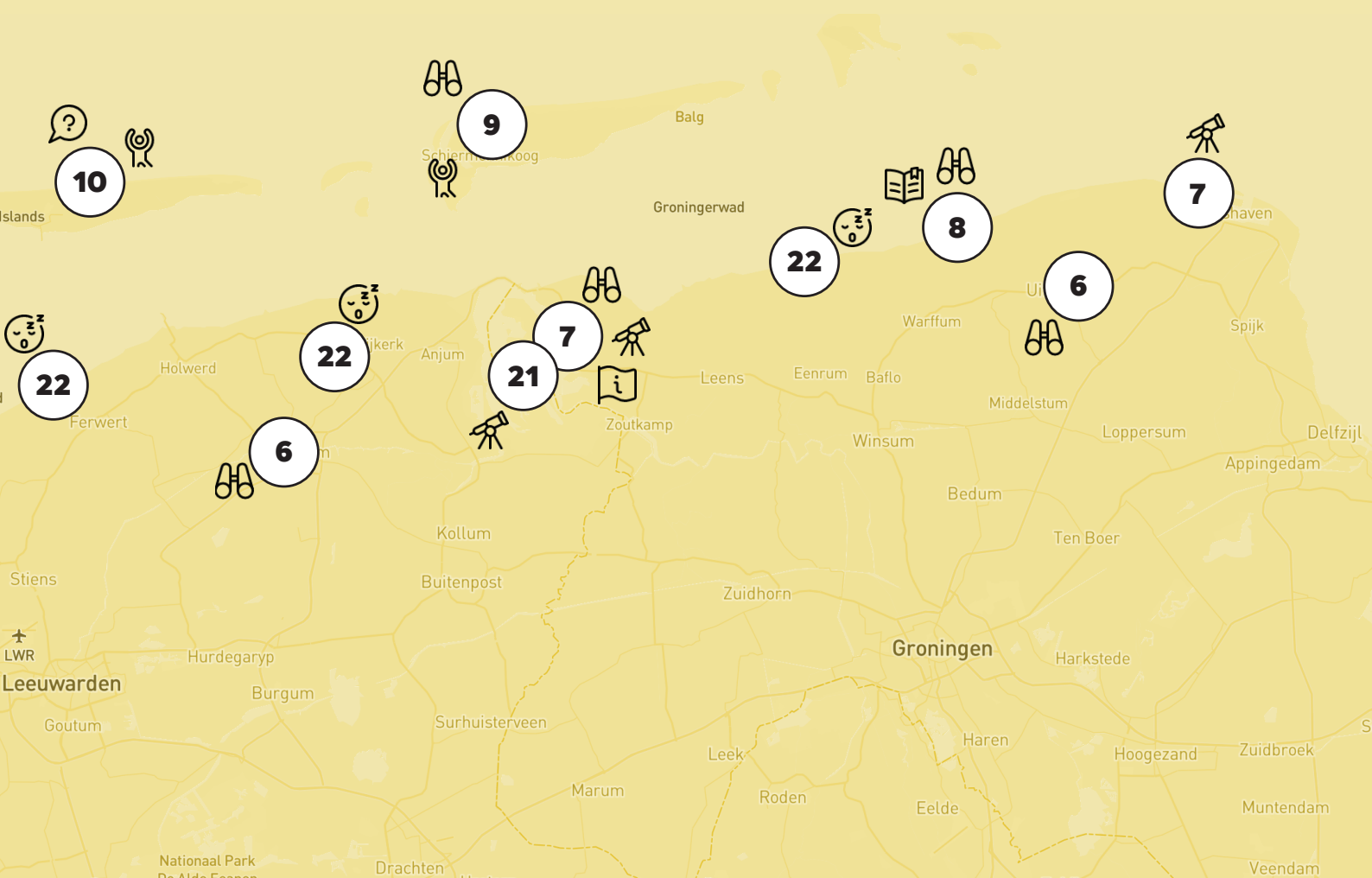
Daarnaast voorziet het programma in een aantal overkoepelende middelen, waarvan alle locaties en aanbieders van duisternisbeleving (natuur- en erfgoedorganisaties en ondernemers) gebruik kunnen maken. Deze middelen zorgen voor herkenbaarheid voor bewoners en bezoekers (herkenbare huisstijl, vindbare locaties etc) en een eenduidig verhaal (nachtelijk gastheerschap). Daarbij maken ze het aanbieders mogelijk de verhalen en waarde van de nacht te delen met bezoekers en ondersteunen ze hen bij het versterken van de donkerte. Bovendien voorkomt het gezamenlijk ontwikkelen van deze middelen dat elke locatie en aanbieder zelf het wiel moet uitvinden en is het kostenefficiënt.

Locaties en activiteiten in vogelvlucht

In de volgende paragraaf worden alle projecten en locaties - de trollbeads van nachtbelevingslocaties in het waddengebied - in vogelvlucht beschreven. We volgen eerst de waddenkustlijn van Den Helder tot Oost Groningen en keren terug via de eilanden (zie ook de kaart op pag. 14). Hierbij maken we onderscheid tussen locaties die tot 2022 worden gerealiseerd (I) en de ideeën voor de tweede helft van het programma (II). Een aantal fysieke trollbeads is niet gebonden aan één locatie en kan waddenbreed worden ingezet. Dit geldt voor de mobiele belevingen van de RUG (die bij Lauwersmeer worden genoemd) en voor Sleepwellness en de Vuurtorens, die als laatste trollbeads worden genoemd.

Na de locaties volgt een beschrijving van de rode draad van activiteiten en ondersteunende middelen die er vanuit het overkoepelende programma doorheen wordt geregen om er een snoer van maken. Zo krijgt het programma de zeggingskracht die ervoor zorgt dat het waddengebied in 2025 in binnen- en buitenland bekend staat als een van de mooiste locaties in Europa waar je de donkerte kunt beleven.

beleving astronomie

beleving cultuurhistorie

activiteit

nog niet bekend

beleving natuur

informatiepunt

kennis

sleepwellness

1. Helderse Vallei (fase I)

2. Balgzand (fase II)

3. Westerland, slim verlichten (fase I)

4. Museum Jan Lont (fase I)

5. Wad een nachtlevens (fase I)

6. Wad een nachtlevens (fase II)

7. Outdoor planetarium/uitbreiding Sterrenwacht (fase I en II)

7. Uitbreiding sterrenwacht (fase II)

8. Wierde buitendijks en uitbreiding sterrenwacht (fase II)

9. Duisternisduinen Schiermonnikoog (fase I)

10. Duisternisbeleving Ameland (fase II)

11. Natuurschuur Lies Terschelling (fase I en II)

12. Duisternisbeleving Vlieland (fase II)

13. Star Barn Prins Hendrik (fase II)

16. Vuurtorens (fase II)

21. Informatiepunt Bezoekerscentrum Helderse Vallei (fase I)

21. Informatiepunt Dark Sky Park Lauwersmeer (fase I)

21. Informatiepunt Eise Eisinga Planetarium (fase I)

22. Sleepwellness (fase II)

B. Icoon Afsluitdijk Daan Roosegaarde (bestaand)

B. Icoon Afsluitdijk Daan Roosegaarde (bestaand)

B. Star Barn en nachttuin Zwarte Haan (bestaand)

B. Uitkijkpunt Den Oever (bestaand)

B. Uitkijktoren Wijnaldum (bestaand)

2.2 Trollbeads voor duisternisbeleving (fase I en fase II)

De Helderse Vallei (I)

Projectleider: **Natuur- en Milieufederatie Noord-Holland**

Projectdeelnemers: **gemeente Den Helder (eigenaar van de uitkijktoren), De Helderse Vallei en RUG.**

Verhaal: **nachtbeleving, belang van de duisternis en nach fauna**

Realisatie: **2020**

Met haar uitkijktoren heeft de locatie bij De Helderse Vallei al een 'natuurlijke' Star Barn. De uitkijktoren wordt in dit project aangepast voor een optimale nachtbeleving. Er wordt een observatiekijker op de toren geplaatst en de trappen worden verantwoord verlicht. Ook komt er een informatiepaneel over duisternis en het belang van het terugdringen van uitstralingslicht in het waddengebied, aangevuld met digitale informatie over herkenningspunten in de omgeving. De uitkijktoren is bij uitstek een locatie waar bezoekers bewust kunnen worden gemaakt van lichtvervuiling, omdat je vanaf dit punt ver kunt kijken en vanuit het duister goed zichtbaar is waar in de omgeving licht nog hinderlijk is.

In de buurt van de nieuwe Star Barn op de uitkijktoren plaatst De Helderse Vallei een nachtvlinderval met wildlife camera. De beelden zijn voor de duur van het project, maar liever veel langer, thuis en via het platform van het programma 'De donkerte van het waddengebied' live te volgen en als opnames in het bezoekerscentrum. In het bezoekerscentrum wordt ook voor de duur van het programma een mini-foto-expositie 'Nachtelijk Nederland' ingericht.

De Helderse Vallei wordt waarschijnlijk ook één van de drie informatiepunten voor de nachtbeleving in het waddengebied (zie ondersteunende activiteiten, pag. 9 van de bijlage)

Balgzand (II)

Projectleider: **Landschap Noord-Holland**

Verhaal: **beleving van de nacht aan en op Werelderfgoed Waddenzee**

Realisatie: **vanaf 2022**

Landschap Noord-Holland wil langs Balgzand en bij de Balgpolder een aantal (nacht)landschapsbeleefpunten opzetten die zich ook uitstekend lenen als startpunt voor nachtelijke vaarexcursies. De geplande locaties zijn in ieder geval 't Kuitje, de Uitkijktoren halverwege de dijk, Vogelkijkpunt Van Ewijksluis en bij de haven bij Den Oever. Deze locaties worden ingericht voor nachtbeleving.

Westerland (I)

Zie 'Adviespakket Slim verlichten' bij ondersteunende activiteiten.

In Westerland, aan de rand van de Waddenzee en het Amstelmeer, ligt camping Waddenzee. De eigenaar van de camping wil zijn gasten meer kunnen vertellen over de waarde van de duisternis in het waddengebied en heeft hiervoor zelf al een locatie gerealiseerd. In het programma 'De donkerte van het waddengebied' wordt de camping een pilotlocatie voor het adviespakket 'Slim Verlichten': een stappenplan voor lichtreductie voor onder-

nemers in de toeristische sector en aanbieders van duisternisbeleving, dat als ondersteunende activiteit wordt ontwikkeld.

Wieringen (I)

Projectleider: **Natuur- en Milieufederatie Noord-Holland**

Projectdeelnemers: **museum Jan Lont.**

Verhaal: **reizen en navigeren op de sterren**

Realisatie: **2020**

In Hippolytushoef op Wieringen bevindt zich, vlak bij de Waddenzee, het Wieringer eilandmuseum Jan Lont. Het museum wil uitbreiden met een loods ingericht rond het thema 'Op pad door dag en nacht', met onder meer een permanente expositie over verlichting en navigatie in het donker voor de komst van de elektriciteit. Dat het museum op de westelijke pelgrimsroute naar Santiago de Compostella ligt, sluit mooi aan op het verhaal van het reizen en biedt mogelijkheden voor opname in themaroutes en het organiseren van nachtwandelingen en -pelgrimages. Ook komt er buiten een permanent toegankelijke duisternisbelevingsplek (Star Barn). De belevingsplek bij het museum is bijzonder rustig en donker. Voor activiteiten bij de expositie en de belevingsplek werkt het museum onder meer samen met Nacht van de Nacht en recreatieondernemer De Groot Recreatie, die twee keer per jaar de nachtelijke vaartocht 'Beleving Wad bij Nacht' organiseert.

Via Den Oever, waar in het nieuwe Waddenbelevingspunt onder meer het verhaal wordt verteld over het belang van de duisternis voor migrerende vleermuizen, en over de Afsluitdijk met het nachtkunstwerk 'Icoon Afsluitdijk' van Daan Roosegaarde, komen we aan in het Friese waddenkustgebied. Hier wordt het Eise Eisinga Planetarium in Franeker informatiepunt voor de nachtbeleving.

Waadhoeke (I)

Projectleider: **Friese Milieufederatie**

Projectdeelnemersfase I: **Nordwin, Van Hall Larenstein, gemeente Waadhoeke, ondernemers**

Projectdeelnemers fase II: **AOC's, gemeenten en ondernemers**

Verhaal: **flora en fauna van de Waddennacht**

Realisatie fase I: **2021**

Realisatie fase II: **2023**

De gemeente de Waadhoeke heeft in Zwarte Haan straks de eerste Star Barn van het waddengebied. Hier wordt ook een nachttuin gerealiseerd en er worden nachtactiviteiten georganiseerd. Voor het programma 'De donkerte van het waddengebied' heeft een aantal initiatiefnemers in de Waadhoeke met plannen voor versterking van de nachtflora en -fauna de handen ineen geslagen in het project 'Wad een nachtleven!', dat onder meer bij bestaande toeristisch-recreatieve locaties, zoals theetuinen en bezoekerscentra, de leefomstandigheden voor nachtflora en -fauna verbetert om er ook duisternisbelevingslocaties van te maken. De bestaande nachttuin in Wier dient hierbij als inspiratie. De locaties worden getoond, zodat bewoners en bezoekers kennis kunnen maken met het nachtleven langs de waddenkust.

Met de kennis en ervaring die in **fase I** is opgedaan, wordt Wad een Nachtleven in **fase II** waddenbreed uitgerold.

Dark Sky Park Lauwersmeer (I en II)

Projectleider: **Rijksuniversiteit Groningen**

Projectdeelnemers: **Staatsbosbeheer en de Vereniging van Eigenaren van vakantiepark Suyderoogh. Verder kunnen alle samenwerkingspartners binnen het project en andere aanbieders van duisternisbeleving de mobiele installatie, complementair aan hun eigen programma, inzetten.**

Verhaal: **voorlichting, astronomie en bewustwording, beleving van de nacht, nachtfloor en -fauna, waaronder trekvogels en duisternis (Waddenzee Werelderfgoed).**

Realisatie: **2020 - 2021**

Inzet: **2021 - 2024**

We volgen de kustlijn tot aan Nationaal Park Lauwersmeer. Dit is een van de twee Dark Sky Parken in het waddengebied. Het Kapteyn Instituut, het sterrenkunde onderzoeksinstituut van de Rijksuniversiteit Groningen, realiseert hier een sterrenwacht voor bestudering van het heelal, waaronder sterrenstelsels en stervormingsgebieden. De sterrenwacht is in eerste instantie bedoeld voor studenten, maar zal dankzij het programma 'De donkerte van het waddengebied' regelmatig open zijn voor publiek.

Binnen dit programma wil de RUG de nacht rond de sterrenwacht beter beleefbaar maken en bewoners en bezoekers meenemen in het verhaal van het heelal en de sterrenhemel. Hiermee maken we hen meer bewust van de waarde van de duisternis.

Deze locatie is informatiepunt (donkerte 'VVV') voor de nachtbeleving in Groningen.

Uitbreiding Sterrenwacht met:

- **Sterrenkijkavonden (I)**

Aansluitend op de data van de Nachtkalender wil de RUG sterrenkijkavonden opzetten. Dit kunnen uitbreidingen zijn op bestaande evenementen zoals de Nacht van de Nacht of nachtwandelingen van Staatsbosbeheer, en extra sterrenkijkavonden die worden afgestemd op het weer.

- **Waarneemapparatuur (I)**

Om grotere groepen te laten sterrenkijken op het waarneemterras van de sterrenwacht tijdens sterrenkijkavonden, wil de RUG aanvullende waarneemapparatuur aan de sterrenwacht toevoegen. Gedacht wordt aan enkele gebruiksvriendelijke telescopen, die vrijwilligers ook kunnen leren gebruiken.

- **Outdoor Planetarium (I)**

De Rijksuniversiteit Groningen wil bij de Sterrenwacht een outdoor planetarium realiseren: een multifunctioneel groot koepel-klimrek van buiten en locatiegebonden planetarium van binnen, dat tevens voorlichtingsruimte is voor recreanten en toeristen. Het outdoor planetarium wordt publiekstoegankelijk en is ook een prachtige aanvulling op nachtevenementen en wandeltochten.

- **Planetenpad (II)**

De Vereniging van Eigenaren van vakantiepark Suyderoogh wil graag samen met de Sterrenwacht een Planetenpad ontwikkelen, een wandelpad+ dat gebruikers al wandelend informeert over het sterrenstelsel.

- **Oude meetinstrumenten (II)**

Langs het planetenpad of op een andere locatie bij de Sterrenwacht wil de RUG ruimte bieden aan een idee van architect Nynke Rixt Jukema. Zij wil speeltoestellen ontwikkelen in de vorm van uitvergroete meetinstrumenten die in het verleden werden gebruikt om te navigeren en afstanden in het heelal te bepalen, zoals de Jakobsstaf, het kwadrant en octant. Deze speeltoestellen zouden ook in de rest van het wadden-

gebied ingezet kunnen worden door ondernemers die iets met nachtbeleving doen. Ze zijn dan behalve speeltoestel ook herkenningspunt voor duisternis(be)zoekers. Onderzocht wordt of de 'speelinstrumenten' gemaakt kunnen worden van gerecycled plastic uit de Waddenzee. Zo dragen ze ook nog bij aan een circulair waddengebied en de bewustwording van het probleem van plastic (zwerf)afval.

- **Uitbreiding beleefpunten (II)**

De RUG wil vanuit Lauwersmeer het aantal beleefpunten in Noord-Nederland uitbreiden, bijvoorbeeld naar Noordpolderzijl en/of de havens van Eemshaven en Delfzijl. De kennis en materialen die dan voor het activiteiten centrum zijn ontwikkeld, kunnen met behulp van onder meer de duisternisambassadeurs en mobiele opstellingen (zie ook niet locatiegebonden trollbeads hieronder) worden verspreid naar de andere beleefplekken van het programma.

Niet locatiegebonden trollbeads (I-II)

- Science truck: de huidige 'jouw-energie-van-morgen-truck', breiden we uit met een programma over donkerte. In deze truck maken jongeren kennis met astronomie en onderzoek naar de ruimte. Onderwerpen die in de truck worden uitgelicht en waarnaar de jongeren zelf mini-onderzoek kunnen doen zijn duisternis en lichtvervuiling. De truck wordt uitgerust met een telescoop en kan onder meer worden ingezet bij evenementen en duisternisactiviteiten tijdens de Nacht van het Wad.
- Mobiel Planetarium met duisternis/lichtvervuiling/nachtdieren show, die als verdieping kan worden ingezet door duisternisbeleeflocaties.
- Mobiele interactieve opstelling: mobiele opstelling gericht op zintuigen (demonstraties en leuke experimenten) voor diverse locaties, zoals festivals en andere evenementen.
- Meetnetwerk Ontdek de duisternis (zie kennis op pag. 41 van de bijlage): er wordt een meetnetwerk opgebouwd, bestaande uit diverse meetstations (onder meer bij projectpartners en lokale toeristische ondernemers) en mobiele meetapparatuur. Bewoners en bezoekers kunnen hiermee zelf metingen doen aan de donkerte van de hemel, en daardoor aan de lichtvervuiling. Het meetnetwerk zorgt zo voor actieve betrokkenheid bij zowel toeristen als onder bewoners van het waddengebied, vergroot het bewustzijn over de waarde hiervan en het geeft recreatieve waarde om de donkerste plekken te kunnen identificeren.

Kust Groningen (II)

Projectleider: **Het Groninger Landschap**

Projectdeelnemers: **nog niet bekend**

Verhaal: **nachtbeleving van Erfgoed Waddenzee, nachtflora en -fauna**

Realisatie: **fase II**

Het Groninger Landschap heeft plannen voor een wierde buitendijks, tussen Lauwersoog en Noordpolderzijk om de (cultuurhistorische) verbinding tussen land en zee tastbaarder te maken en de beleving van Werelderfgoed Waddenzee langs de Groninger kust te versterken. Zij wil de wierde ook inzetten voor nachtbeleving. De onderdelen van het project die speciaal gericht zijn op het mogelijk maken van duisternisbeleving, worden opgenomen in de tweede fase van het programma 'De donkerte van het waddengebied'.

Op de Waddeneilanden worden al veel nachtexcursies georganiseerd. Er zijn echter nog maar weinig belevingslocaties en ook de toeristische ondernemers zouden meer met de donkerte kunnen doen. Binnen het programma 'De donkerte van het waddengebied' wordt aan beide gewerkt.

Duisternisduinen Schiermonnikoog (I)

Projectleider: **Natuurmonumenten**

Projectdeelnemers: **(vrijwillige) gidsen van het Bezoekerscentrum, Vrijwilligerscollectief, eilanders die zich bezighouden met duisternis en sterren kijken, Nationaal Park Schiermonnikoog**

Verhaal: **beleving van de nacht en de nachtflora en -fauna**

Realisatie: **2021**

Natuurmonumenten wil in Nationaal Park Schiermonnikoog, in de duinen waar het van nature donker is, een locatie realiseren voor nachtbeleving. De organisatie denkt aan een platform met zit-/ligplaatsen, waar een groep van 15 personen de sterrenhemel kan bekijken, al dan niet met behulp van twee mobiele telescopen, die na elk bezoek weer worden meegenomen. De omgeving van het platform wordt zo ingericht dat nachtdieren en -planten er te zien en horen zijn. Nachtbloeiers prikkelen ook de geur.

Het platform wordt een mooie bestemming, startlocatie of tussenstop voor de avond- en nachtexcursies die op het eiland worden georganiseerd. Op Schiermonnikoog is het bezoekerscentrum dit jaar een educatie- en monitoringsproject gestart over vleermuizen. Vrijwilligers van het eiland helpen mee bij de monitoring. Vrijwillige gidsen vertellen over vleermuizen bij hun avondwandelingen en gaan op pad met de batdetector. Dit gebeurt samen met dierecoloog Jasja Dekker en Natuurmonumenten.

Ameland (II)

Op Ameland zijn nog geen concrete plannen, maar wel de sterke wens om meer met de duisternis te doen. Niet in de laatste plaats omdat alle verlichting op het eiland is aangepast om Ameland donkerder te maken en met name de groene verlichting nu al veel geïnteresseerde bezoekers trekt. En omdat het thema goed aansluit bij het slowtourism waarop Ameland zich meer wil gaan richten. Het eerste jaar van het programma wordt de wens omgezet in concretere ideeën en plannen, die in de tweede fase in het programma 'De donkerte van het waddengebied' een plek moeten krijgen.

Natuurschuur Lies Terschelling (I en II)

Projectleider: **Staatsbosbeheer**

Samenwerkingspartners: **onder meer De Walvisvaarder en Natuurlijk Oosterend**

Verhaal: **beleving van de nacht en Dark Sky Park de Boschplaat**

Realisatie: **2023**

Staatsbosbeheer wil de Natuurschuur in Lies deels in het teken zetten van Dark Sky. Nachtbeleving is één van de pijlers in de schetsplannen voor de verbouw. In de Natuurschuur kan de donkerte ook worden beleefd wanneer het weer een excursie naar Dark Sky Park de Boschplaat niet toelaat of de sterrenhemel onvoldoende zichtbaar maakt. De schuur krijgt een uitkijkpunt en een voorlichtingsruimte. Voor de activiteiten werkt Staatsbosbeheer samen met ondernemers uit de omgeving, waaronder Natuurlijk Oosterend (medeinitiatiefnemers van het Dark Sky Park).

Vlieland (fase II)

Met de gemeente Vlieland zijn we in gesprek over duisternisbeleving op dit eiland in fase II.

Texel (fase II)

Projectleider: **Natuur- en Milieufederatie Noord-Holland**

Projectdeelnemers: **de locatie-eigenaar**

Verhaal: **nachtbeleving, belang van de duisternis en cultuurhistorie**

Realisatie: **2022**

De eigenaar van hotel/bungalowpark Prins Hendrik wil op eigen terrein een Star Barn realiseren om gasten en bezoekers te informeren over de waarde van de nacht en de duisternis. Hiervoor zijn de eerste contacten gelegd, maar er zijn nog geen concrete plannen uitgewerkt.

Sleepwellness (II)

Projectleider: **Keunstwurk**

Project deelnemers: **NRJ Architecten, ondernemers uit de waddenregio.**

Verhaal: **gezondheid**

Realisatie: **2022**

Voor toeristen die naar het waddengebied komen om zich te laven aan de duisternis, realiseert Keunstwurk in samenwerking met NJR Architecten en ondernemers in het project Sleepwellness duurzame slaap- en overnachtingsconcepten die door hun vormgeving een verhaal vertellen en een waddenspecifieke en innovatieve verrijking zijn van het toeristische aanbod. Deze slaapvoorzieningen zijn uitermate geschikt voor de groeiende groep mensen die slaapstoornissen ervaren en/of behoefte hebben aan rust en stilte om op te laden of te reflecteren. Het zijn ook bij uitstek locaties die langs pelgrims- en stilteroutes kunnen worden aangeboden of bij boeren met een 'slapen-bij-de-boer-aanbod.' In fase I worden (potentiële) deelnemers geïnformeerd over de relatie tussen de nacht en wellness en gezondheid tijdens de regiobijeenkomsten van Visit Wadden.

Vuurtorens in het waddengebied (II)

Projectleider: **nog niet bekend**

Projectdeelnemers: **Rijkswaterstaat, historische verenigingen, particuliere eigenaren**

Verhaal: **cultuurhistorie en beleving**

Realisatie: **nog niet bekend**

Potentie: **dit project zou kunnen worden uitgebreid langs de hele waddenkust (Nederland, Duitsland en Denemarken)**

Hoewel vuurtorens de duisternis niet versterken, horen ze wel onlosmakelijk bij het verhaal van de Wadden in de nacht. Elke vuurtoren heeft een eigen handtekening. In de tijd van voor de lichtvervuiling schoof dit licht als volgschijn in zijn vaste ritme tot ver landinwaarts over de velden. Tegenwoordig zie je ze alleen nog bij een heldere nacht en dan nog steken ze minder af tegen de duisternis dan vroeger. De vuurtorens hebben cultuurhistorische betekenis en bovendien een grote aantrekkingskracht op bewoners en bezoekers van het waddengebied. Binnen het programma bestaat de wens de vuurtorens online toegankelijk te maken, hun verhalen te vertellen - wat betekenden ze voor de scheepvaart en de veiligheid in zwarte nacht - en als het even lukt bezoekers 24 uur per dag via een webcam mee laten genieten van het adembenemende uitzicht vanaf de top. Maar deze wens is nog niet uitgewerkt in een concreet project.

2.3 Gastheerschap en jaarrond activiteiten

Het doel van dit programma is het beleefbaar maken van de oerkracht van de nacht als toeristisch product om met name de bewustere bezoeker naar de waddenkust te trekken en bezoekers aan de eilanden jaarrond (nieuwe) ervaringen te kunnen bieden die goed aansluiten op de werelderfgoedstatus. Het realiseren van locaties alleen is hiervoor niet voldoende. Er moet in het gebied ook voldoende te doen zijn om de reis de moeite waard te laten zijn en toeristen te verleiden de donkerte van het waddengebied te beleven.

Daarbij geldt zeker voor een relatief onbekend thema als de duisternis dat activiteiten en arrangementen onmisbaar zijn om bezoekers bekend te maken met de verhalen van de nacht (astronomie, flora en fauna, cultuurhistorie) en hen te helpen ontdekken en duiden wat er in de nacht is te zien, horen en ruiken en wat de betekenis daarvan is. En een gepassioneerde gids, een boeiende presentatie of een aansprekende voorstelling nodigt meer uit om verder te kijken en blijft beter hangen dan een informatiepaneel of flyer, hoewel ook die nodig zijn. Bovendien zorgen activiteiten voor momenten die projectpartners zelf en bewoners en bezoekers delen via social media en in gesprekken, waarmee ze een belangrijk bijdrage leveren aan het vergroten van de bekendheid van de aantrekkelijkheid van het beleven van de nacht van het Wad.

Afstemming en vindbaarheid

Vanuit het programma 'De donkerte van het waddengebied' worden bestaande en nieuwe activiteiten ondersteund. Enerzijds om te komen tot een goede spreiding over het gebied en door het jaar (op basis van een Nachtkalender, zie middelen 2.4) en anderzijds om de vindbaarheid voor bezoekers te vergroten. Hiervoor worden de bestaande en nieuwe activiteiten en arrangementen geïnventariseerd en samengebracht in één 'Activiteitenkalender' (zie ook 2.4).

Daarnaast organiseert de programmaorganisatie zelf gedurende de looptijd van het programma vier keer per jaar een waddenbrede Nacht van het Wad - waaronder de Nacht van de Nacht - om de nieuwe locaties samen met Visit Wadden goed op de kaart te kunnen zetten en de duisternisbeleving in het wadden-

gebied als nieuw toeristisch product een goede start te geven.

Vanuit het programma wordt ook het gastheerschap rond het thema duisternis versterkt. Hiervoor wordt onder meer samengewerkt met Visit Wadden (regiobijeenkomsten voor de verhaallijn Dag en Nacht/Duisternis). Tijdens deze bijeenkomsten brengen we vanuit het programma kennis in voor het verantwoord verduisteren van locaties en over verschillende invalshoeken van waaruit het thema kan worden uitgewerkt in routes en arrangementen (deze informatie wordt ook ontsloten via de toolkit van Visit Wadden). Daarnaast ontwikkelen we samen met de Waddenvereniging een duisternismodule voor trainingen voor gastheerschap en vrijwilligers.

Om de duisternis beleefbaarder te maken, zet het programma zich in voor een ruimere openstelling van natuurterreinen en donkere locaties. Veel natuurgebieden zijn nu na zonsondergang niet toegankelijk voor publiek. In nauw overleg met eigenaren en omwonenden wordt gekeken waar een ruimere openstelling mogelijk is om de donkerte van het Wad toegankelijker en beleefbaarder te maken zonder de verschillende kwaliteiten aan te tasten. Het herkenbaar maken van deze locatie en vermelding op een nachtbelevingskaart (zie 2.4) voorkomt ook dat bezoekers de duisternis opzoeken waar dit wel schadelijk is voor de natuur of overlast veroorzaakt voor de omgeving.

Informatiepunten nachtbeleving

In alle drie de provincies komt een informatiepunt waar bezoekers informatie kunnen krijgen over alle donkertelocaties en -activiteiten in het waddengebied. Een soort 'donkerte-VVV's' die voorlichting geven en doorverwijzen. In Noord-Holland is dit De Helderse Vallei, in Fryslân het Eise Eisinga planetarium en in Groningen bezoekerscentrum Dark Sky Park Lauwersmeer. Deze locaties trekken al toeristen die interesse hebben in het onderwerp en kunnen bezoekers prikkelen de donkerte verder te ontdekken. Vanuit het programma worden netwerken voor duisternisbeleving en -activiteiten in kaart gebracht, zoals het netwerk van Stichting 'Swarte Haan en Sterre-observasylak/Nachttún'. Zij zijn belangrijke aandragers van informatie voor de activiteitenagenda en de informatiepunten. Daarnaast kunnen projecten en andere aanbieders van duisternisbeleving zelf activiteiten inbrengen. Bij de locaties komt buiten een infopunt ('hufferproof' kaartmachine) waar bezoekers ook 's avonds en 's nachts een nachtbelevingskaart (zie middelen) kunnen krijgen.

Nacht van het Wad

Projectleiders: **Natuur- en milieufederaties van Friesland, Groningen en Noord-Holland.**

Projectdeelnemers: **alle programma- en projectpartners, aanbieders van duisternisbeleving, Horeca Nederland (afdelingen Groningen, Friesland en Noord-Holland), ondernemers, bezoekerscentra etc.**

Verhaal: **diverse invalshoeken**

Realisatie: **jaarlijks, te beginnen in zomer van 2020**

De Nacht van het Wad brengt binnen dit programma waddenbreed de duisternis als toeristisch aanbod onder de aandacht bij bewoners, recreanten en toeristen en stimuleert verblijfstoerisme. Tijdens de Nacht van het Wad kan er op tal van locaties worden deelgenomen aan een breed aanbod van activiteiten met een relatie met duisternis. Denk aan nachtarrangementen (droogvallen op het Wad), dineren bij kaarslicht, nachtexcursies, een workshop nachtfotografie, een 'Night tea' in een theetuin, presentaties etc.

Het eerste jaar wordt de Nacht van het Wad ontwikkeld. Dat wil zeggen dat er draaiboeken worden gemaakt, netwerken opgezet en communicatiemiddelen ontwikkeld. Hierbij maken we zo veel mogelijk gebruik van de ervaringen en draaiboeken en netwerken die voor Nacht van de Nacht zijn ontwikkeld. Ook worden de bestaande en binnen het programma nieuw te ontwikkelen activiteiten in kaart gebracht. Daarnaast worden ondernemers en aanbieders van activiteiten via onder meer de regiobijeenkomsten van Visit Wadden gemotiveerd om (nieuwe) activiteiten tijdens de Nachten van het Wad te organiseren. De Natuur- en Milieufederaties zorgen voor communicatiemiddelen voor de deelnemers en publiciteit. In fase II draait de Nacht van het Wad soepel en krijgen de nachten steeds meer bekendheid. In deze fase ligt het accent bij de projectorganisatie op het verduurzamen van de Nachten van het Wad.

Om de Nacht van het Wad goed op de kaart te zetten, wordt er de eerste twee jaar (fase I) tijdens één van de vier nachten op één locatie extra uitpakket met een groter evenement (minimaal 500 deelnemers). Hiermee kan ook landelijk publiciteit worden gegenereerd. Deze speciale edities worden ook gebruikt om draaiboeken c.q. stappenplannen te ontwikkelen voor nachtevenementen. Daarnaast wordt elk jaar één 'Ontwakend Landschap' georganiseerd; een evenement op de scheidslijn tussen donker en licht.

Gedurende het programma neemt het aantal locaties en deelnemers aan Nacht van het Wad jaarlijks toe. Aan het einde van het programma is de 'Nacht van het Wad' een bekend fenomeen dat zelfstandig wordt voortgezet door de organiserende Natuur- en Milieufederaties. De landelijke Nacht van de Nacht – die ook door de Natuur- en Milieufederaties wordt georganiseerd – vertalen we in het waddengebied naar een Nacht van het Wad, waarin het accent ligt op het beleven van de duisternis als kernkwaliteit.

2.4 Communicatietools en -middelen voor bewoners en bezoekers

Alle projectpartners communiceren over hun eigen projecten en activiteiten via hun eigen (social) media. Vanuit het programma wordt een aantal ondersteunende tools en middelen ontwikkeld, waarvan alle projecten en aanbieders in het waddengebied gebruik kunnen maken. Dit verbindt de projecten en projectontwikkelaars, scheelt kosten en vergroot de herkenbaarheid en de slagkracht van het programma als geheel. Daarbij versterkt het de kwaliteit van de inhoud omdat alle kennis van de projectpartners wordt gebundeld en zorgt het voor een eenduidig verhaal c.q. consistente boodschap.

Al het informatiemateriaal dat (ook) bedoeld is voor bezoekers is drietalig (Nederlands, Engels en Duits). Dit geldt zowel voor het materiaal vanuit het programma als voor het locatiegebonden materiaal dat binnen de projecten wordt ontwikkeld voor bezoekers

Huisstijl en huistijldragers (I)

Vanuit het programma ontwikkelen we:

- Een huisstijl en logo (in overleg met Visit Wadden)
- Huisstijldragers (vlaggen, banners, markers ed)
- Een huisstijl voor Nacht van het Wad en huisstijldragers voor Nacht van het Wad

De huisstijldragers laten we in het waddengebied maken van materialen die passen in een circulaire economie. Waar mogelijk werken we hiervoor samen met projecten in het waddengebied die deze materialen ontwikkelen, zoals de Community Waddenzee Plastic Vrij.

Platform met informatie (I)

Voor de verschillende middelen en tools verzamelen we de relevante kennis en informatie van de verschillende deskundigen die bij de projecten zijn betrokken (een deel hiervan zal ook in de projecten zelf worden ontwikkeld, zoals de handleidingen en stappenplannen). Deels gaat dit om statische informatie, deels om informatie die verandert. Waar mogelijk maken we voor die laatste gebruik van online bronnen die door de aanbieder actueel worden gehouden, om de eigen kosten voor het up to date houden van de informatie zo laag mogelijk te houden. We ontsluiten de informatie via een nieuw te ontwikkelen platform (database) op een bestaande website (hiervoor wordt een partner gezocht die waddenbreed actief is en een goed bezochte website heeft).

Een deel van de informatie (in tekst en beeld) wordt bewerkt voor gebruik aan de voorkant van het platform (bezoekers van de website), een deel voor de content voor Visit Wadden en de toolkit voor ondernemers en een deel is met name beschikbaar voor de projectpartners en voor het ontwikkelen van middelen. Dit deel wordt ontsloten met een inlog om kosten te besparen; als informatie alleen voor eigen gebruik is, worden er minder eisen aan gesteld aan opmaak en redactie. Deze kennis is uiteraard op aanvraag wel voor iedereen beschikbaar.

Het 'informatieplatform' is ingedeeld in overkoepelende informatie (algemeen), waarin ook de handleidingen worden opgenomen) en naar alle thema's c.q. invalshoeken voor de beleving van duisternis. Het bevat in ieder geval:

Algemeen (verzameld door programmateam en ingebracht door alle partners)

- Nachtkalender: een overzicht van de belangrijkste astronomische data en hemelverschijnselen (volle maan, sterrenregen, zonnenevend etc). Vanuit andere kennisgebieden worden deze data aangevuld, bijvoorbeeld met perioden waarin je bepaalde nachtdieren en -planten kunt aantreffen en belangrijke (cultuur)historische data met een relatie met de nacht. De nachtkalender kan door projectpartners

en derden worden gebruikt om data te bepalen voor activiteiten. Zo vinden de Nachten van het Wad plaats rond bijvoorbeeld midwinter- en midzomernacht en tijdens de equinoxen.

- Activiteitenkalender: een kalender waarin alle donkerte-activiteiten in het waddengebied zijn opgenomen
- Handleidingen en stappenplannen uit de diverse projecten: lichtadviespakket, handleiding voor nachtevenementen, handleiding voor nachtpelgrimage, handleiding voor het aantrekkelijk maken van een tuin en de eigen omgeving voor nachtdieren etc.
- Who-is-who: overzicht van deskundigen in het waddengebied op gebied van duisternis (met name binnen de verschillende projecten)
- Beeldbank met rechtenvrij beeldmateriaal voor projectpartners en Visit Wadden
- Informatie over de wereldwijde Dark Sky beweging

Sterrenkunde (RUG, in samenwerking met o.a. Planetarium en Dark Sky Terschelling):

- Sterrenkaart: een kaart met de stand van de sterren - wat zie je als je naar boven kijkt
- Informatie over het heelal (wat weten we al, waaruit bestaat het etc)
- Hoe heeft de kennis over het heelal zich ontwikkeld (in het bijzonder in het waddengebied - boeren-professoren)
- Beeldbank met rechtenvrij beeldmateriaal voor projectpartners en Visit Wadden

Nachtflora en -fauna (Natuur- en Milieufederaties in samenwerking met natuurorganisaties, Landschappen en Landschapsbeheren en de RUG).

- Informatie over nachtdieren en -planten: welke soorten komen er voor in het waddengebied en waar, welke rol spelen ze in het ecosysteem
- Webcambeelden van nachtdieren
- Korte filmpjes over in het waddengebied voorkomende soorten
- Informatie over de nachtbiodiversiteit: hoe gaat het met de nachtflora en -fauna, wat kunnen we doen om ze te beschermen en behouden?
- Informatie over de betekenis die werd toegekend aan nachtdieren en -planten (samen met partners thema cultuurhistorie)
- Informatie over de geneeskundige werking van in het waddengebied voorkomende nachtflora (samen met de partners thema gezondheid)
- Informatie over het op een goede en onschadelijke manier zichtbaar en beleefbaar maken van nachtflora en -fauna
- Beeldbank met rechtenvrij beeldmateriaal voor projectpartners en Visit Wadden

Cultuurhistorie (Keunstwurk met diverse projectpartners en externe deskundigen)

Informatie/verhalen (in het bijzonder gericht op het waddengebied) over:

- Rituelen die gekoppeld zijn aan de nacht en de sterrenhemel
- Betekenis van sterren in religies en verhalen
- Betekenis van de nacht voor en in kunst - beeldend, literatuur, podiumkunsten
- Gebruik van de sterrenhemel in het dagelijks leven vroeger en nu: navigeren, plannen van bijeenkomsten, bepalen van de tijd (zonnewijzers) etc
- Vuurtoren ins het waddengebied
- De relatie tussen sterrenhemel en waterbeheer
- De rol van de sterrenhemel in de pelgrimstraditie en hoe die kan worden beleefd
- Beeldbank met rechtenvrij beeldmateriaal voor projectpartners en Visit Wadden

Gezondheid (diverse projectpartners)

- Informatie over het belang van de nacht voor het welzijn van mensen

- Informatie over het belang van een donkere en stille nacht voor de gezondheid van mensen
- Informatie over hoe ondernemers/accommodaties de donkerte van het waddengebied goed kunnen benutten om gasten ervan te laten profiteren (voorwaarden voor een gezonde nachtrust)

Met de informatie van het platform ontwikkelt het programma zelf de volgende middelen:

Nachtbelevingskaart (I)

Het programmateam maakt een kaart voor nachtbeleving in het waddengebied (in handig meeneemformaat), met op de achterkant de belangrijkste informatie over de nacht (vanuit de verschillende thema's), adressen van informatiepunten en andere praktische informatie. Deze kaart doet ook dienst als algemene flyer. Deze kaart wordt breed verspreid onder alle aanbieders van duisternisbeleving (adressenlijst) en is ook via het infopunt bij de 'donkerte-VVV's' te verkrijgen.

Van de nachtbelevingskaart wordt een aantal afgeleide producten gemaakt voor aanbieders van duisternisbeleving: denk aan een placemat voor de horeca, een kleurplaat voor kinderen etc.

Nachtalmanak (I)

De RUG ontwikkelt een nachtalmanak gebaseerd op de nachtkalender die gebruikt kan worden als reisgids voor nachtbeleving in het waddengebied. De almanak bevat twee kaarten: de sterrenkaart en de nachtbelevingskaart. Daarnaast worden de mooiste locaties uitgelicht en bevat hij informatie en leuke weetjes vanuit de thema's. De nachtalmanak wordt online aangeboden (inclusief activiteitenkalender) en – in beknoptere versie - in druk uitgegeven (zonder activiteitenkalender om te voorkomen dat hij snel gedateerd is). Hiervoor wordt samenwerking met een bekende uitgever van reisgidsen gezocht (denk aan de ANWB of Caputool), onder meer voor landelijke spreiding.

Factsheets/posters

Vanuit het programmateam wordt, in samenwerking met de projectpartners die de themainformatie aanleveren, een aantal posters gemaakt die de belangrijkste informatie/verhalen van de nacht in het waddengebied aantrekkelijk presenteren. Denk aan een poster met nachtflora en -fauna en een poster van de sterrenhemel met een aantal feitjes en data etc.

Bouwstenen voor Visit Wadden

In overleg met Visit Wadden levert het programma (ideeën voor) verhalen, locaties en aanbod voor de website Visit Wadden.

2.5 Kennisdeling

Er is bij aanbieders van nachtbeleving grote behoefte aan kennis om de kwaliteit van het aanbod voor nachtbeleving te versterken. Om hierin te voorzien, wordt door de programma-organisatie een aantal activiteiten ontwikkeld om ondernemers te faciliteren en stimuleren om iets met het thema duisternis te doen en die kennis opleveren ten behoeve van de projecten en de monitoring.

Betrekken ondernemers

In nauw overleg met Visit Wadden nemen we deel aan de regiobijeenkomsten voor de verhaallijn Dag en nacht (Duisternis). We informeren ondernemers over de waarden van duisternis en de deskundigheid en communicatie- en voorlichtingsmiddelen van het programma 'De donkerte van het waddengebied' waarvan zij gebruik kunnen maken. We wijzen op projecten waaraan ze kunnen deelnemen, zoals Sleepwellness en Nacht van het Wad. We delen onze kennis van locaties en ander aanbod (onder meer voor het ontwikkelen toeristische producten als routes en arrangementen vanuit regioprecifieke invalshoeken) en adviseren over het terugdringen van lichtvervuiling en versterken van de duisternis.

Pilot slim verlichten

In drie regio's willen we ondernemers interesseren om mee te doen aan een pilot Slim Verlichten. In Noord-Holland hebben we hierover al contact met Camping Waddenzee op Wieringen. Er is nog geen specifieke informatie over het verduisteren van de eigen locatie voor toeristische ondernemers. Dat is een gemis, want dit zijn bij uitstek locaties waar veel recreanten en toeristen komen. Toeristische ondernemers kunnen het imago van de Wadden als 'Dark Sky-regio' kunnen versterken door hun locatie duurzaam te verlichten en hun gasten uitleg te geven. In de pilots zoeken we uit welke speciale eisen een toeristische locatie stelt aan het versterken van de duisternis. Uitgangspunt hierbij is: 'uit' voor zover mogelijk en 'slim' (zuinig, duurzaam, geen uitstraling en veilig) waar het licht niet uit kan. We kiezen drie verschillende soorten locaties om een handleiding te kunnen maken die voor zo veel gelegenheden bruikbaar is. Naast een camping, zou dit bijvoorbeeld ook een jachthaven kunnen zijn of een restaurant, maar ook een straat of plein waaraan meerdere horecaondernemers zitten. Deze handleiding delen we via het informatieplatform en de toolkit van Visit Wadden.

Meetnet lichtvervuiling (I - II)

De RUG werkt aan een Meetnetwerk (Ontdek de duisternis), zowel op geselecteerde vaste plekken in het Waddengebied voor continue monitoring, als mobiel met behulp van uitleenbare meetapparatuur. Het Meetnetwerk start een meetreeks van duisternis door het verstrekken van een informatiepakket en meetapparatuur aan verschillende doelgroepen (hiervoor worden onder meer de science truck en het mobiele planetarium ingezet). Door gericht bewoners, scholen, ondernemers en gemeenten bij de meting te betrekken, vergroten zij het bewustzijn en draagvlak en stimuleert het instituut hen de hoeveelheid licht te reduceren. De RUG heeft het afgelopen jaar hier ervaring mee opgedaan.

Na de eerste fase waarin we het Meetnetwerk begeleid inzetten en met data vullen, groeit het in fase II uit naar een "citizen science" beleving voor bewoners en toeristen: zij kunnen hun eigen metingen verrichten en zo meer betrokken raken en tevens meer datapunten op gedetailleerder niveau toevoegen. De metingen zullen betrekking hebben op de pure lichtvervuiling (Sky Quality Meters, camera's) en effecten op de flora en fauna (met bijvoorbeeld infrarood camera's, geluidsrecorders, temperatuursensoren).

Duisternismodule nachtelijk gastheerschap

In samenwerking met de Waddenvereniging ontwikkelen we een duisternismodules (voor professionele aanbieders en vrijwilligers) voor het nieuw op te zetten trainingen- en cursusaanbod voor gastheerschap van de Waddenzee Werelderfgoedorganisatie en de Waddenagenda 2.0. De module voorziet in basis-kennis over de sterrenhemel en de waarde van de duisternis. Daarnaast krijgen cursisten tips over het overbrengen van de verhalen van de duisternis en het zichtbaar en beleefbaar maken van deze verhalen voor bezoekers.

Duisternismodule nachtelijk gastheerschap

In samenwerking met de Waddenvereniging ontwikkelen we een duisternismodules (voor professionele aanbieders en vrijwilligers) voor het nieuw op te zetten trainingen- en cursusaanbod voor gastheerschap van de Waddenzee Werelderfgoedorganisatie en de Waddenagenda 2.0. De module voorziet in basis-kennis over de sterrenhemel en de waarde van de duisternis. Daarnaast krijgen cursisten tips over het overbrengen van de verhalen van de duisternis en het zichtbaar en beleefbaar maken van deze verhalen voor bezoekers.

Duisternisambassadeurs

In het verlengde van de trainingen zet de RUG een team op van Duisternisambassadeurs voor outreach en ter ondersteuning van de mobiele middelen voor verdieping (science truck, mobiele opstelling, uitbreiding

sterrenwacht). Dit team maakt nieuwe activiteiten mogelijk. Denk aan:

- Sterrenkijkdagen plus (compleet programma gericht op de beleving van bezoekers)
- Nachtwandelingen om de sterrenhemel en nachtdieren te ontdekken (format Keunstwurk)
- Workshops Astrofotografie/nachtfotografie
- Mini-symposium naar aanleiding van en over Nacht van de Nacht
- Duisternisambassadeurs inzetten die delen van het verhaal van de nacht delen op bijvoorbeeld festivals en bij andere activiteiten (lezingen, interactive presentaties ed)
- Hulp bij duisternismetingen.

Sterk snoer voor uitrol projecten

In het programma zijn diverse momenten en mogelijkheden ingebouwd voor het delen en uitwisselen van ervaringen, praktische tips en concepten om het uitrollen van projecten of delen daarvan mogelijk te maken:

- Twee keer per jaar organiseren we een bijeenkomst voor alle projectpartners. Bij een van deze bijeenkomsten zijn ook betrokken en geïnteresseerden welkom (denk aan vrijwilligers of collega's uit de omgeving die overwegen ook iets met duisternis te gaan doen). Deze bijeenkomsten staan in het teken van het versterken van het netwerk, bevorderen van de deskundigheid (hiervoor nodigen we onder meer voor de brede bijeenkomst een gastspreker uit die meer kan vertellen over een van de thema's) en het leren en inspireren van elkaar.
- Een groot aantal projecten ontwikkelt handleidingen c.q. stappenplannen, waarmee anderen het project of de activiteit op andere locaties in het waddengebied kunnen uitvoeren.
- Een aantal projecten draait in fase I een pilot om die in fase II uit te rollen of om het project op basis van de ervaringen in fase I in fase II op een andere locatie te herhalen. Eenvoudig opschaalbare concepten delen we via het platform.

Vanuit het programma stimuleren we dit soort kennisuitwisseling. Zo wijzen we nieuwe projectpartners op alles wat als is ontwikkeld en nemen we eenvoudig te kopiëren projecten en activiteiten mee in de regiobijeenkomsten van Visit Wadden. Daarbij houden we er wel rekening mee dat afwisseling in het aanbod en een grote keuze in het soort verhalen dat op de diverse locaties wordt verteld, noodzakelijk is voor de beoogde economische ontwikkeling. Alleen met voldoende variatie kan het programma recreanten en toeristen verleiden hun verblijf te verlengen of nog een keer terug te komen om de donkerte van het waddengebied vanuit verschillende gezichtspunten te beleven. De bezoeker moet het idee krijgen dat er nieuwe dingen te ontdekken zijn.

2.6 Output

Voor de output van de projecten binnen het programma 'De donkerte van het waddengebied' verwijzen we graag naar de bijlage. Het programma als geheel levert de volgende output op:

- Alle veertien regio's in het waddengebied hebben ten minste een locatie voor duisternisbeleving (waar bewoners en bezoekers informatie vinden, verhalen horen en activiteiten kunnen ondernemen)
- Langs de waddenkust is een netwerk ontwikkeld van nachttuinen voor versterking van de nachtfloora en -fauna, met ten minste 15 tuinen die zijn opengesteld voor publiek.
- Ondernemers en natuur- en erfgoedorganisaties zien de waarde van de nachtbeleving en organiseren het jaarrond activiteiten rond dit thema (onder meer tijdens de Nachten van het Wad).
- Er zijn drie informatiepunten waar toeristen terecht kunnen voor informatie over het beleven van de nacht in het waddengebied.
- Ondernemers weten hoe en vanuit welke invalshoeken ze duisternis kunnen inzetten voor nieuw aanbod en hoe ze de donkerte op hun locatie kunnen versterken.

- Er is voldoende en aantrekkelijk voorlichtingsmateriaal waarvan toeristische ondernemers en natuur- en erfgoedorganisaties gebruik kunnen maken als ze nachtbeleving aan hun gasten en bezoekers willen aanbieden.
- Er zijn mobiele voorlichtingsinstallaties waarvan locaties die iets willen doen met duisternisbeleving gebruik kunnen maken.
- Er zijn diverse handleidingen voor het organiseren van activiteiten.
- Er is een trainingsaanbod voor professionals en vrijwilligers die nachtactiviteiten willen organiseren en/of betrokken zijn bij nachtactiviteiten.
- Toeristische netwerken (rond de regioaanjagers) zijn goed geïnformeerd over de waarde en kwaliteit van duisternis en de kansen die dit thema biedt voor vernieuwend toeristisch aanbod.
- Er is een platform met uitgebreide informatie over de nacht in het waddengebied, inclusief verhalen en live webcamsbeelden van nachttactieve dieren.
- In 2025 staat het waddengebied bekend als een van de mooiste bestemmingen in Europa voor wie de duisternis wil beleven.

2.7 Outcome

Door verschillende projecten en met name door de ondertekening en uitvoering van de intentieverklaring Dark Sky Werelderfgoed Waddenzee is het waddengebied de afgelopen jaren op veel plekken donkerder geworden. Overheden, natuurorganisaties, nationale parken, havens, defensie en ProRail hebben de lichtvervuiling op hun locaties en terreinen en in hun werkgebieden in beeld gebracht en daarbij aangegeven wat zij concreet doen om die te verminderen.

Met de ondertekening van de intentieverklaring hebben de 45 ondertekenaars ook hun handtekening gezet voor het vergroten van het bewustzijn over het belang van donkerte voor mens en dier. Hieraan wordt met bijvoorbeeld met de Nacht van de Nacht wel gewerkt, maar nog in mindere mate dan aan de concrete plannen om de lichtvervuiling te verminderen. Het is belangrijk dat dit wel gebeurt, want dit draagt er in grote mate aan bij dat de nu herwonnen donkerte ook voor de toekomst behouden blijft.

Het programma 'De donkerte van het waddengebied' werkt aan de bewustwording van de waarde van de kernkwaliteit duisternis en aan het beleefbaar maken van deze waarde voor bewoners en toeristen. Het programma richt zich op een doelgroep die speciaal komt voor de kernkwaliteiten van het waddengebied en Werelderfgoed Waddenzee. Deze doelgroep gaat bewust om met die kwaliteiten, past daarmee in een duurzame economische ontwikkeling en draagt hier ook aan bij.

Om deze doelgroep te bereiken en te bewegen gebruik te maken van het nieuwe aanbod, maakt het programma gebruik van de verhaallijn Dag en nacht (Duisternis) van het Programma Vermarkten Werelderfgoed Waddenzee dat door de drie provinciale destinationmarketingorganisaties (DMO's) wordt uitgevoerd. De methode die zij hiervoor inzetten, werkt per verhaallijn in twee jaar tijd van lokaal naar internationaal. Dit sluit goed aan op het programma 'De donkerte van het waddengebied'. Het programma gaat onder meer van start met een aantal projecten die samenwerken met bewoners en ondernemers. 'De donkerte van het waddengebied' kan zo samen met Visit Wadden werken aan het betrekken, informeren en activeren van de ambassadeurs die een sleutelrol spelen in het vermarkten van het (hun!) toeristisch aanbod in de daarop volgende jaren.

Door de synergie tussen versterken en vermarkten komen goed te promoten, beleef- en boekbare producten tot stand die in 3-5 jaar tussen 50.000 extra bezoekers op het thema donkerte naar het gebied kunnen trekken. Omdat het om nachtbeleving gaat, betekent dit vrijwel automatisch ook een flink aantal overnachtingen (25.000). Met een goede nachtkalender kan bovendien worden gezorgd voor een goede spreiding over het jaar, zodat de toename van het aantal toeristen de draagkracht van het gebied niet te boven gaat.

Daarnaast werkt het programma door de bewustwording van bewoners en ondernemers aan het verder versterken van de donkerte in het waddengebied.

2.8 Omgevingseffecten

Bewoners, ondernemers en lokale overheden worden zich door het programma 'De donkerte van het wad- dengebied' (nog) bewuster van de waarde van de duisternis. Zowel voor de natuur, het leefklimaat en hun welzijn als de economische waarde. Dit gebeurt doordat zij worden betrokken bij projecten en de vermarkting, maar ook doordat zij de primaire doelgroep zijn in het eerste jaar van de methode die Visit Wadden gebruikt. Zij zullen daardoor ook zelf gebruik gaan maken van het nieuwe aanbod.

Het effect hiervan is dat er enthousiasme ontstaat voor behoud van de duisternis en dat dorpen en initiatiefnemers van projecten gaan nadenken over hoe zij dit thema in hun initiatieven kunnen meenemen. Het is daarom aannemelijk dat rond nieuwe locaties waar de donkerte beleefd kan worden ook andere initiatieven ontstaan die het aanbod verder zullen versterken. Denk aan nachttuinen bij particulieren, meer ondernemers die een sleepwellness-accommodatie adopteren, campings en jachthavens die met een verduisteringsplan aan de slag gaan en organisaties die gebruik maken van de formats van Keunstwurk om eens een evenement op een onverwacht tijdstip en een bijzondere locatie te organiseren. Een dergelijke beweging was bijvoorbeeld al te zien op Terschelling toen dit Dark Sky Park werd.

Het programma werkt zo via het thema donkerte aan een duurzame ontwikkeling van het gebied (planet, profit en people). De bewustwording draagt bij aan behoud en versterking van de duisternis, waarbij mens en dier baat hebben en die de kwaliteit van de leefomgeving versterkt. Aandacht voor de natuur en de cultuurhistorie van de nacht versterken dit positieve effect doordat ze de betrokkenheid bij de eigen omgeving en de identiteit van die omgeving vergroten. Dat zorgt er op zijn beurt weer voor dat mensen hier zorgvuldiger mee omgaan. Daarnaast draagt het programma door het trekken van meer toeristen bij aan de economische ontwikkeling van het gebied, de instandhouding van het voorzieningenniveau en de werkgelegenheid (zie ook businesscase).

3. Aansluiting bij de doelen, criteria en kaders

Het programma De donkerte van het Waddengebied versterkt de beleving van de kernkwaliteit donkerte van het waddengebied en zet deze kwaliteit in om duurzaam toerisme te stimuleren en de bewustwording te vergroten. Hiermee draagt het bij aan een duurzame economische ontwikkeling, de leefbaarheid in het gebied en behoud van de donkerte van het Wad.

Het natuurlijke ritme van dag en nacht - licht en donkerte - is voor alle flora en fauna van essentieel belang. Sommige soorten zijn extra kwetsbaar voor verstoring van de duisternis. Denk aan trekvogels en nachtdieren als vleermuizen en nachtvlinders. Het versterken van die duisternis - door het licht waar mogelijk uit te doen en waar dat niet kan natuurlijkvriendelijk in te richten - is vergelijkbaar met een versterking van Werelderfgoed Waddenzee op systeemniveau.

3.1 Bijdrage aan de hoofddoelen van het Waddenfonds

Door bewoners bewust te maken van het de ecologische en economische waarde van duisternis en bezoekers in staat te stellen de kracht van de nacht te ervaren, draagt het programma 'De donkerte van het waddengebied' direct bij aan twee van de drie hoofddoelen van het Waddenfonds en zijdelings aan de derde. Het accent ligt op een duurzame economische ontwikkeling:

Hoofddoel C: Een duurzame economische ontwikkeling in het waddengebied:

Het programma De donkerte van het waddengebied draagt bij aan een duurzame economische ontwikkeling. Het zet een kernkwaliteit van het gebied in om nieuwe toeristische doelgroep te trekken. Deze doelgroep komt voor de bijzondere kwaliteiten (natuur, landschap en cultuur) naar het gebied en gaat zowel in het dagelijks leven als tijdens vakanties bewust om met het milieu. Het is een doelgroep met gevoel voor de waarde en het belang van duisternis die bereid is hier zijn eigen gedrag op aan te passen. Bovendien is het een beperkte doelgroep die relatief veel uitgeeft tijdens vakanties. Het is daarmee een vorm van toerisme die tegen een zo klein mogelijk footprint zo veel mogelijk kan bijdragen aan de economische ontwikkeling. Ook versterkt deze vorm van toerisme de leefbaarheid van het gebied; door de extra inkomsten blijven/worden recreatieve voorzieningen en winkels die de doelgroep bedienen ook beschikbaar voor bewoners. Deze toerist kan na herhaalde kennismaking met het gezonde leefklimaat langs de kust zelfs een potentiële bewoner worden.

Omdat donkertebeleving vooral (laat) in de avonduren plaatsvindt, leidt het tot extra overnachtingen/verblijfstoerisme (de helft van de bezoekers die voor de donkerte naar het waddengebied komt, overnacht hier ook). Daarnaast werken wij vanuit het programma (samen met Visit Wadden) aan routes, arrangementen en geclusterde activiteiten rond duisternis. We brengen onze kennis en deskundigheid in tijdens de regiobijeenkomsten en motiveren en stimuleren ondernemers en andere aanbieders van recreatief-toeristisch aanbod – onder meer via een aantal projecten waaraan zij kunnen deelnemen – om meer met het thema duisternis te gaan doen. We versterken het toeristisch aanbod zowel via projecten die binnen het programma worden gerealiseerd (nieuwe locaties en toevoegen duisternisbeleving aan bestaande locaties) als door het prikkelen van anderen ermee aan de slag te gaan. Het programma benadert de donkerte breed en laat ondernemers met voorbeelden en informatie zien hoe zij dit onderwerp kunnen inzetten voor aanbod voor zowel natuur- als cultuurgerichte recreatie en toerisme.

Hoofddoel A: het vergroten en versterken van de natuur- en landschapswaarden van het waddengebied:

Het programma De donkerte van het waddengebied maakt de kernkwaliteit donkerte beleefbaar vanuit verschillende invalshoeken en vertaalt deze in een rijke verhaallijn, waarin behalve aan de natuur ook veel aandacht wordt besteed aan de cultuurhistorie en welke invloed de sterrenhemel heeft gehad op het landschap.

Hoofddoel B: het verminderen en wegnemen van externe bedreigingen van de natuurlijke rijkdom van de Waddenzee:

In alle projecten binnen het programma De donkerte van het waddengebied wordt gekeken of verminderen van lichtvervuiling mogelijk is. Daarnaast worden ondernemers gestimuleerd stappen te zetten om het licht bij hun locaties te dimmen. De horeca als sector is (nog) geen ondertekenaar van de Intentieverklaring Dark Sky Werelderfgoed Waddenzee. Voorlichting gericht op deze doelgroep werkt dus aan een extra reductie van lumen.

De ervaring leert, onder meer op Terschelling, dat burgers en bedrijven door donkerteprojecten in hun omgeving gestimuleerd worden bij te dragen aan de duisternis. Ook zo werkt het programma direct en indirect aan het verminderen van verstoring door licht op en rond de Waddenzee.

3.2 Uitgangspunten Waddenfonds

Het programma 'De donkerte van het waddengebied' voldoet aan de uitgangspunten van het Waddenfonds (Uitvoeringskader Waddenfonds 2017 - 2026).

Het programma draagt bij aan een [duurzame ontwikkeling](#). 'De donkerte van het waddengebied' richt zich op de ontwikkeling van duurzaam toerisme voor een doelgroep die past bij de ecologische, economische en sociale dimensie van het gebied. Projecten [versterken de kernkwaliteiten van het gebied zelf](#) en worden voor een belangrijk deel uitgevoerd in extensieve gebieden (krimpgebieden) waar ze bijdragen aan de leefbaarheid, de instandhouding van voorzieningen en de werkgelegenheid.

Het programma is [waddenspecifiek](#). Het waddengebied is het laatste gebied van Nederland waar de nacht echt donker is. Het programma heeft deze kernkwaliteit als uitgangspunt. Het kan dus niet ergens anders worden uitgevoerd.

Het programma is [additioneel](#). Projecten die in het programma zijn opgenomen geven geen uitvoering aan in beleid vastgelegde voornemens of maatregelen. Rijk, waddenprovincies en waddengemeenten hebben zich met de ondertekening van de Intentieverklaring Dark Sky Werelderfgoed Waddenzee verplicht tot het vergroten van de bewustwording over het belang van duisternis, maar waar zij hieraan al in beleid vervolg hebben gegeven, richten zij zich op andere maatregelen en andere doelgroepen dan het programma 'De donkerte van het waddengebied'. Het programma versterkt dus wel bestaand beleid, maar geeft daar geen invulling aan.

Het programma werkt in samenhang aan drie van de vier hoofddoelen van het Waddenfonds en is daarmee voldoende [integraal](#).

Donkerte is een relatief nieuw begrip in zowel het versterken van natuur en landschap als in toerisme. Dit maakt het programma [innovatief](#). Verschillende projecten worden als pilot ontwikkeld om te onderzoeken wat het werken in en aan de donkerte vraagt en betekent. Eerdere ervaringen met donkerteprojecten - bijvoorbeeld in het kader van Feel the Night - leren bijvoorbeeld dat het beleefbaar maken van de nacht andere eisen stelt aan projecten dan het beleefbaar maken van kwaliteiten die aan de dag zijn gekoppeld. Denk aan toegankelijkheid en veiligheid, maar ook aan technische mogelijkheden om dingen zichtbaar te maken. Alle kennis die hierover in de projecten wordt opgedaan, wordt waddenbreed gedeeld en is daarmee [opschaalbaar](#).

3.3 Passend binnen het programma Versterken Werelderfgoed Waddenzee

Het programma geeft invulling aan drie van de vier actielijnen en sluit aan op de criteria van het programma Versterken Werelderfgoed Waddenzee dat is opgesteld voor de uitvoering van het onderdeel versterken binnen de majeure opgave Versterken en Vermarkten Werelderfgoed Waddenzee. Daarnaast werkt het nauw samen met het Programma Vermarkten, dat invulling geeft aan het andere deel van deze majeure opgave. Hiermee past het programma 'De donkerte van het waddengebied' ook binnen het Investeringskader Waddengebied.

Actielijnen Programma Versterken

- **Verbreiding en verbetering kwaliteit aanbod**
Het programma 'De donkerte van het waddengebied' richt zich op een nog maar zeer beperkt ontsloten en beleefbaar gemaakte kernkwaliteit en draagt daarmee nadrukkelijk bij aan de verbreiding van het aanbod. Met de projecten die zich richten op de nachtelijke gastvrijheid verbetert het ook de kwaliteit van het aanbod. Ondernemers krijgen inzicht in hoe zij de donkerte als kwaliteitsproduct kunnen aanbieden, bijvoorbeeld met sleepwellness-concepten en arrangementen.
- **Verbetering van de beleefbaarheid van de kernwaarden**
Het programma gaat niet alleen over de schoonheid en waarde van de donkerte van de nacht, maar ook over de verhalen en de biodiversiteit die hierbij horen. Het zorgt er met onder meer op het verhaal toegespitste locaties, activiteiten en arrangementen voor dat deze verhalen beleefbaar worden gemaakt. Daarmee draagt het in belangrijke mate bij aan de verbetering en verdieping van de beleefbaarheid van de kernwaarde duisternis (dag en nacht). In een aantal verhalen over de donkerte speelt ook de dynamiek van Werelderfgoed Waddenzee een rol. Het programma versterkt daarmee ook in beperkte mate de beleefbaarheid van deze kernwaarde. Met name de nachtbelevingslocaties en een aantal activiteiten (denk aan nachtexcursies, arrangementen met droogvallen op het wad in de nacht, pelgrimage en de Nachten van het Wad) maakt sleutelervaringen mogelijk.
- **Netwerkvorming en samenwerking**
Door projecten samen te brengen onder de paraplu van een programma, worden netwerken rond het thema duisternis gevormd en versterkt. Hieraan dragen ook de gezamenlijk te ontwikkelen middelen en activiteiten bij, zoals de nachtalmanak, een platform/database met kennis en informatie (content) en Nacht van het Wad. Daarnaast werkt het programma, samen met Visit Wadden, aan regionale netwerken voor routes en arrangementen binnen de verhaallijn Dag en nacht (Duisternis).

Het programma 'De donkerte van het waddengebied' voldoet aan vrijwel alle de criteria die in het Programma Versterken Werelderfgoed Waddenzee zijn geformuleerd:

- Het programma is waddenbreed en kent een grote meerwaarde voor het hele gebied doordat het

kust, eilanden en Waddenzee samen ontwikkelt tot één van de mooiste destinaties voor het beleven van de schaarse kernkwaliteit duisternis in Europa.

- Duisternis is van groot belang voor de kwaliteit van het ecosysteem van Werelderfgoed Waddenzee. Het programma versterkt deze kwaliteit door bewoners en bezoekers bewust te maken van deze waarde om haar te behouden.
- Het programma draagt bij aan het versterken van de kernkwaliteiten stilte en duisternis door de voorlichting en het adviseren van ondernemers over het verduisteren van hun locaties.
- Het programma draagt bij aan de verduurzaming van het waddengebied als toeristische bestemming door de doelgroep waarop het zich richt en door het bewaken van de balans tussen draagvlak in de omgeving en toeristische druk (van het resultaat moeten de ecologie, economie en bevolking in evenredige mate profiteren). Daarnaast werkt het programma uitsluitend met materialen die passen in een circulaire economie, waarmee het ook zorgt voor bewustwording bij ondernemers van de mogelijkheden van alternatieven voor bijvoorbeeld plastic.
- In het programma werkt een groot aantal partners samen, op vrijwel alle locaties en bij veel activiteiten is sprake van een coproductie.
- Het programma realiseert onderscheidend aanbod, zowel binnen het bestaande aanbod in het waddengebied als in Nederland (en België en Duitsland). Duisternis staat als toeristisch thema in de kinderschoenen.
- Het programma stelt duidelijke eisen aan de deelprojecten wat de monitoring en borging van de resultaten betreft. Door middel van nieuwe verdienmodellen en het zelf voortzetten van of overdragen van onderdelen die hun waarde alleen behouden wanneer ze actueel worden gehouden, werkt het programma ook zelf aan een stevige borging van de resultaten.
- Het programma past zowel binnen de regelingen van het Waddenfonds al binnen het beleid van alle relevante overheden in het waddengebied. Het maakt gebruik van de resultaten van het Convenant dat door de overheden is getekend om de donkerte in het gebied te versterken en geeft de uitkomst van dit convenant meerwaarde.
- Alle projecten binnen het programma die te maken hebben met direct omwonenden, gaan vroegtijdig in gesprek met de omgeving om voor voldoende draagvlak te zorgen.
- Het programma kent een goede mix van quick-wins (Schiermonnikoog, Den Helder, Wieringen, Lauwersmeer), vliegwielpromerenten en -activiteiten (Wad een Nachtleven, Nacht van het Wad en Sleewellness) en biedt als geheel zicht op een waddenbreed resultaat voor de lange termijn.
- Voor de bijdrage aan de duurzame ontwikkeling en value for money verwijzen we naar de business-case, waarin wordt toegelicht hoe het programma zorgt voor rendement in de vorm van toename van het aantal bezoekers, economische groei en werkgelegenheid.

Trilaterale Strategie Duurzaam Toerisme

Het programma 'De donkerte van het waddengebied' geeft uitvoering aan de Trilaterale Strategie Duurzaam Toerisme. Onder meer door toerisme direct te koppelen aan natuurbescherming, bijzondere en kwalitatief goede nieuwe toeristische belevingen mogelijk te maken (slapen met zicht op de sterrenhemel, nachtexcursies ed) en bezoekers voor te lichten over de uniciteit van Werelderfgoed Waddenzee. Het bevat ook onderdelen die geschikt zijn om in de toekomst trilateraal uit te rollen of - al dan niet via de Waddenagenda 2.0.

4. Programma-organisatie

'De donkerte van het waddengebied' is een samenwerkingsprogramma van:

- Friese Milieufederatie, Natuur- en Milieufederatie Noord-Holland en Natuur- en Milieufederatie Groningen (nu al organisatoren van de Nacht van de Nacht)
- Rijksuniversiteit Groningen (namens drie deelorganisaties: Science LinX, Kapteyn Instituut en GELI-FES)
- Staatsbosbeheer (ook als beheerder van en namens de twee Dark Sky Parken in het waddengebied)
- Natuurmonumenten (Nationaal Park Schiermonnikoog)

Het samenwerkingsverband staat open voor nieuwe deelnemers voor fase II (vanaf 2022). Met een aantal partijen en organisaties die zich in deze fase willen aansluiten en projecten willen ontwikkelen, wordt al gesproken. Dit zijn:

- Het Groninger Landschap
- Landschap Noord-Holland
- Gemeente Ameland
- Gemeente Vlieland
- Prins Hendrik op Texel

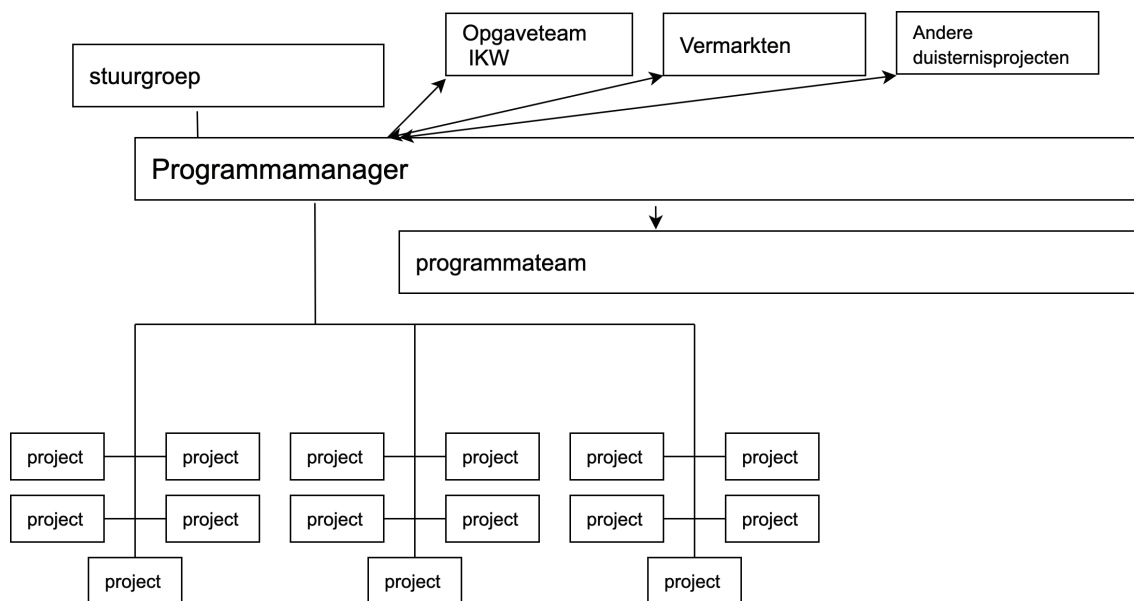
Met partijen die zich willen aansluiten, zal dezelfde samenwerkingsovereenkomst worden afgesloten als door de organisaties uit fase I is ondertekend. In deze samenwerkingsovereenkomst wordt vastgelegd hoe binnen het programma wordt samengewerkt en welke verplichtingen partners aangaan met deelname aan het programma (verantwoordelijkheden, omgaan met risico's, instandhoudingsplicht van het resultaat van een project etc). Nieuwe projecten worden - altijd in overleg met het opgaveteam en het Waddenfonds - opgenomen op basis van hun aanvullende kwaliteiten (invulling ontbrekende locatie, invulling ontbrekend verhaal).

Naast organisaties die deel uitmaken van het samenwerkingsverband werkt het Programma 'De donkerte van het waddengebied' samen met diverse andere partijen die zich bezighouden met duisternis. Tot deze bredere kring behoren bijvoorbeeld samenwerkingspartners van individuele projectorganisaties, organisaties die deskundigheid kunnen inbrengen of locaties beschikbaar willen stellen en organisaties die nu al beleving van de nacht bieden. In bijlage IV worden deze organisaties benoemd.

Het samenwerkingsverband vertegenwoordigt zowel de belangrijkste duisternislocaties in het waddengebied als partijen die nodig zijn om de duisternis beleefbaar te maken. Ook heeft het met de RUG en de Natuur- en Milieufederaties en Keunstwurk voldoende kennis in huis om de duisternis vanuit verschillende invalshoeken beleefbaar te maken. Daarbij mag het rekenen op ondersteuning van organisaties en mensen die aan de wieg stonden van het op de kaart zetten van de donkerte als kernkwaliteit van het waddengebied en die kennis en verhalen kunnen inbrengen. Voor zover het samenwerkingsverband bekend, zijn alle organisaties die zich met de duisternis in het waddengebied bezighouden, betrokken bij het programma en/of de activiteiten die vanuit het programma worden gecoördineerd.

4.1 Programma-organisatie

Rollen, taken en verantwoordelijkheden

Natuur- en Milieufederatie Noord Holland treedt op als penvoerder van het programma. De penvoerder is verantwoordelijk voor het voldoen aan de administratieve verplichting die gesteld worden door de subsidënten die het programma als geheel mogelijk maken: Waddenfonds en de provincies Noord-Holland, Fryslân en Groningen. Projecten zijn zelf verantwoordelijk voor terugkoppeling aan individuele cofinanciers van hun project. De Natuur- en Milieufederatie Noord Holland levert ook de programmamanager.

Programmamanager

De programmamanager is verantwoordelijk voor de voortgang van het programma en zorgt voor de onderlinge verbinding tussen projecten, waarvoor hij/zij samenwerkt met een programmeerteam. Daarnaast zorgt de programmamanager ervoor dat het opgaveteam Versterken en Vermarkten van het IKW en het Waddenfonds op de hoogte wordt gehouden van de voortgang van het programma. Ook is hij/zij verantwoordelijk voor een goede afstemming met het programma Vermarkten (Visit Wadden) en met collega projecten en programma's zoals de Waddenagenda 2.0.

Programmateam

Het programmeerteam bestaat, naast de programmamanager, uit een communicatiemedewerker (RUG) en een programmasecretaris (NMF). Het team is verantwoordelijk voor de ontwikkeling en uitvoering van de ondersteunende activiteiten, middelen en kennis. Daarbij zorgt het voor een goede aansluiting bij de wensen en behoeften van de projecten.

Daarnaast is het team verantwoordelijk voor de interne communicatie van het programma. Naast de overleggen met de projectleiders (zie overlegstructuur hieronder), wordt hiervoor twee keer per jaar een interne nieuwsbrief ingezet, in de kwartalen waarin er geen overall-overleg is gepland. Deze nieuwsbrief wordt breed gedeeld.

Stuurgroep

In de stuurgroep zijn de programmapartners op directieniveau vertegenwoordigd. De stuurgroep wordt voorgezeten door de directeur van de Natuur- en Milieufederatie Noord-Holland. De stuurgroep kan desgewenst vertegenwoordigers van ondernemersorganisaties of uit de culturele sector uitnodigen voor zijn vergaderingen om zich te laten adviseren over projecten waarbij deze sectoren zijn betrokken.

Overlegstructuur

Naast een tweewekelijks werkoverleg binnen het programmateam, kent het programma de volgende structurele overleggen:

- Twee keer per jaar komen alle projectleiders bij elkaar voor overleg, uitwisseling van kennis en ervaringen, vieren van mijlpalen en ter inspiratie. Een keer per jaar zijn bij deze brede inspiratiebijeenkomsten ook projectpartners van de projecten welkom en partijen uit de bredere kring (aanbieders van duisternisbeleving, vrijwilligers etc). De communicatiemedewerker stelt voor deze bijeenkomst in overleg met het programmateam een programma samen van een dagdeel. Deze bijeenkomst wordt elk jaar bij en met een van de grotere locaties georganiseerd.
- Indien handig en/of nodig worden voor onderdelen van de overkoepelende activiteiten tijdelijke werkgroepen samengesteld (denk aan de organisatie Nachten van het Wad), waarin zowel programma-teamleden als projectleiders zitting kunnen hebben. Projectleiders doen dit vanuit hun eigen overleg/organisatie-budget.
- De programmamanager heeft 1 x per kwartaal een overleg met Visit Wadden voor afstemming over de verhalen en activiteiten met Vermarkten. Deze overleggen vinden steeds plaats tussen twee Nachten van het Wad in om deze voor de vermarkting belangrijke activiteit in elk overleg te kunnen evalueren en versterken.

4.2 Borging resultaten en monitoring

Alle projecten zijn zelf verantwoordelijk voor de verslaglegging over de resultaten van hun project en de monitoring van de doelen en effecten die zij in hun deelprojectplan hebben beschreven. In de meeste projecten gaat dit om bezoekersaantallen en betrokkenheid van bewoners (bijvoorbeeld te meten aan het aantal vrijwilligers dat deelneemt), in een aantal projecten ook om natuurdoelstellingen.

De programmamanager brengt alle resultaten samen en koppelt dit overzicht terug met de projecten. Ook dit draagt bij aan de verbinding en motivatie, daarnaast weten projecten zo welke collega's al zo ver zijn dat hiermee kan worden samengewerkt in het organiseren van activiteiten/arrangementen.

Naast de monitoring door de deelprojecten, wordt het programma als geheel ook gevolgd vanuit het programmamanagement op twee algemene doelen:

- **Beleving:** hiervoor wordt gekeken naar het aantal deelnemers aan overkoepelende activiteiten, in combinatie met cijfers van Visit Wadden (webbezoek op de verhaallijn Duisternis).
- **Bewustwording:** de mate van bewustwording over de waarde van duisternis is lastiger te meten. Hiervoor kijkt het programmamanagement enerzijds naar het aantal meldingen van duisternis in het waddengebied in pers en social media en anderzijds naar de mate van duisternis zelf. Voorafgaand aan het programma wordt een nulmeting gehouden (waarvoor zo veel mogelijk gebruik wordt gemaakt van bestaande cijfers uit andere programma's). Gedurende het programma wordt deze meting voortgezet door de RUG (onder meer met behulp van citizen science - waarvan deelname ook al iets zegt over de mate van bewustwording) om te kijken of bewoners en ondernemers in het waddengebied bewustwording van de waarde van de donkerte omzetten in gedrag.

Vanaf fase I, maar met name in fase II is het verduurzamen van de resultaten van het programma een speerpunt voor de programmaorganisatie. Resultaten die hun waarde verliezen wanneer ze niet actueel worden gehouden, worden belegd bij partijen die garant willen staan voor actualisatie na afloop van het programma. Zo heeft Merk Fryslân al toegezegd de activiteitenkalender na 2023 over te willen nemen en de Natuur- en Milieufederaties blijven de Nachten van het Wad organiseren. Voor de financiering van deze activiteiten worden in fasen II verschillende verdienmodellen onderzocht en opgezet.

4.3 Kennisdeling

In het programma wordt in principe geen nieuwe kennis ontwikkeld, anders dan de meting van de duisternis door de RUG. Wel wordt veel kennis over donkerte vanuit verschillende disciplines samengebracht, onder meer om de projecten zo goed mogelijk te ondersteunen. Deze kennis wordt ook beschikbaar gesteld op het platform van het programma en gedeeld met bewoners en ondernemers (onder meer via handleidingen en de toolkit van Visit Wadden).

5. Planning

Planning De donkerte van het waddengebied									
	FASE I							Fase II	
	1e jaar			2e jaar					
	2e kw	3e kw	4e kw	1e kw	2e kw	3e kw	4e kw	1e jaar	2e jaar
Locaties									
Helders Vallei									
Balgzand									
Wieringen, Star Barn museum Jan Lont									
Waadhoeke: wad een nachtlevens									
Uitrol 'Wad een nachtlevens'									
Dark Sky Park Lauwersmeer									
Kust Groningen									
Duisternisduinen Schiermonnikoog									
Duisternisbeleving Ameland									
Natuurschuur Lies Terschelling									
Duisternisbeleving Vlieland									
Star Barn Texel									
Sleepwellness									
Vuurtorens									
Ondersteunende activiteiten									
Activiteitenkalender	Wordt gedurende het hele programma actueel gehouden								
Nacht van het Wad									
Ontwakend landschap									
Middelen									
Nachtkalender									
Nachtalmanak									
Platform									
Kaart en afgeleiden									
huisstijldragers (vlaggen, markers etc)									
beeldbank									
Kennis									
Meetnetwerk lichtvervuiling									
Uitbreiding netwerk Citizen Science									
Nachtelijk gastheerschap/ambassadeurs									
productontwikkeling met ondernemers									
Start project en voorbereiding									
Uitvoering									
Oplevering									

6. Risicoanalyse

Beschrijf de uitvoeringsrisico's voor uw project en de mogelijke gevolgen en beheersmaatregelen. De risicoanalyse geeft minimaal inzicht in de risico's en mogelijke maatregelen op het vlak van:

- Politiek, bestuur en maatschappij
- Beleid en economie
- Inhoud en techniek
- Juridisch en wettelijk
- Projectrisico's: samenwerking en organisatie, financieel, planning, tijd en geld.

Risico	Impact	Mate	Beperking/oplossing
Politiek, bestuur en maatschappij			
Donkerte kan op veel politiek en bestuurlijk draagvlak rekenen. Niet voor niets hebben alle gemeenten en provincies hun handtekening gezet onder de intentieverklaring. We voorzien op dit punt dan ook geen risico's	Hoog		
Maatschappelijk kan donkerte op gespannen voet staan met het gevoel van veiligheid van bewoners. Donkerte toerisme kan daarnaast angst oproepen voor verstoring van de (nacht) rust.	Gemiddeld		Alle projecten die te maken hebben met omwonenden in de directe omgeving gaan vroegtijdig in gesprek met omwonenden en gemeenten. Alle projecten houden de vinger goed aan de pols. Als we signalen opvangen dat bewoners bezwaar maken tegen projectonderdelen, zoeken we samen met de gemeenten en bewoners naar oplossingen die bijdragen aan het project en de zorg bij bewoners weg nemen. Bijvoorbeeld duurzame verlichting in plaats van licht uit en duidelijke afspraken over aantal nachten waarin activiteiten georganiseerd worden en max. aantal bezoekers/deelnemers. Uit verschillende enquêtes die zijn gehouden, bijvoorbeeld op Schiermonnikoog, blijkt dat bewoners in het waddengebied begrip hebben voor het streven naar meer duis ternis(beleving) wanneer het doel en de toegevoegde waarde (leefbaarheid) voor het gebied goed worden uitgelegd.
Beleid en economie			
Er is voldoende draagvlak voor de huidige koers in het toeristisch beleid in het waddengebied (geen massatoerisme, nadruk op duurzaamheid en in evenwicht met de natuur). We verwachten daarom niet dat eventueel nieuw beleid een risico zal zijn voor het programma	Gemiddeld		
Toerisme is een conjunctuurgevoelige sector. Uit alle (internationale) cijfers blijkt echter dat natuur- en met name cultuurtourisme het minst gevoelig is voor economische schommelingen. Daarbij richt het programma zich op de doelgroep postmodernisten in Nederland, Duitsland en Vlaanderen. Daarmee kan zij profiteren van de trend naar vakanties dichtbij huis, die trend zal bij een tegenvallende economie eerder sterker dan minder sterk worden. We verwachten op dit punt daarom geen risico's voor de resultaten van het programma	Hoog		
Inhoud en techniek			
Het programma maakt uitsluitend gebruik van bewezen techniek. Er zijn op dit punt daarom geen risico's te verwachten	Laag		

Beleving van de duisternis en de sterrenhemel is erg afhankelijk van het weer. Dit is in Nederland altijd een risico.	Hoog		Dit risico vangen we op twee manieren op: • we zorgen voor voldoende slecht-weer-nachtbelevingslocaties, die ook de moeite van het bezoeken waard zijn als duisternisbeleving buiten niet aantrekkelijk is. • hierin is voorzien met inzet mobiele verdieping nachtbeleving (mobiel planetarium, science truck en mobiele interactieve opstelling. • Kleinere evenementen stemmen we af op het weer, door deze plaats te laten vinden als een goede weersperiode wordt verwacht
Juridisch en wettelijk			
Veel gebieden/terreinen waar de donkerte en stilte goed kunnen worden ervaren zijn 's nachts gesloten voor publiek. Dat heeft twee risico's in zich: - te grote druk op plekken die wel toegankelijk zijn, waardoor de stilte te veel wordt verstoord voor de natuur en voor een mooie duisternisbeleving - teleurstelling bij bezoekers die voor de duisternis komen en overal borden aantreffen of zelfs dichte hekken.	Gemiddeld		We gaan in gesprek met terreinbeherende organisaties om te kijken of gebieden (in bepaalde perioden per jaar) ook 's avonds en 's nachts toegankelijk gemaakt kunnen worden. Hierbij houden we uiteraard het evenwicht tussen natuur en toerisme goed in de gaten. We informeren bezoekers ook goed over wat wel en niet kan in een stiltegebied om de natuur niet te verstoren.
Vergunningen voor locaties voor nachtbeleving kunnen op bezwaren stuiten van omwonenden in inspraakronden (zie ook politiek, bestuur en maatschappij). Dit is met name een risico voor locaties in of vlak bij de bebouwde omgeving. Hierdoor kunnen projecten vertraging oplopen	Hoog		Projecten waar dit risico speelt en waarvoor nog geen vergunning is afgegeven, gaan vroegtijdig in gesprek met bewoners in de omgeving. Door vooraf hun wensen en bezwaren te inventariseren en deze mee te nemen in de definitieve plannen, kan vertraging in de vergunningprocedure vaak al worden voorkomen.
Programmarisico's			
Duisternisplekken, zeker die in de buurt van de bebouwde omgeving lopen het risico hangplek te worden voor jongeren.	Gemiddeld		Door hier in het ontwerp rekening mee te houden en slim aan te leggen, wordt het risico al aanzienlijk verkleind. Daarnaast zorgen we ervoor dat alle materialen tegen een stootje kunnen, mocht een locatie dan ongewenste bezoekers hebben, dan gaat dit niet direct ten koste van de kwaliteit voordat de beheerder/eigenaar passende maatregelen heeft kunnen treffen (zoals overleg met gemeente/politie voor extra surveillance).
Realisatie van belevingsplekken loopt vertraging op, waardoor het activiteitenprogramma niet kan worden uitgevoerd.	Laag		De realisatie van de belevingsplekken kent weinig risico's. Vertraging zou wel kunnen optreden in het verkrijgen van vergunning voorafgaand aan de bouw. Hiermee is in de planning rekening gehouden. Mocht er toch een locatie niet op tijd kunnen worden opgeleverd, dan zijn er in het gebied voldoende mogelijkheden om activiteiten vanaf een andere locatie in een andere vorm door te laten gaan.
Om de resultaten van het programma te verduurzamen, zijn financiële middelen nodig om de activiteiten ook na afloop voort te kunnen zetten. Het risico bestaat dat hiervoor niet voldoende middelen kunnen worden gevonden	Laag		Door het tijdig regelen van sponsors en andere vormen van financiering en de projectpartners hierin ook te ondersteunen (bijv. met tips in de adviespakketten), kan hierop goed worden geanticipeerd. Daarnaast kan het organiseren van nachtactiviteiten (afgezien van de grote evenementen, maar die zijn, wanneer het aanbod eenmaal op de kaart staat, voor de continuïteit niet meer strikt noodzakelijk) ook voor beperkt budget. De kans dat een activiteit om financiële redenen niet doorgaat, is daarmee niet erg groot. In de deelprojecten is per project ook aangegeven hoe het na afloop van het programma in stand kan worden gehouden.
Resultaten van projecten zijn niet altijd goed te meten. Individueel gebruik van bijvoorbeeld op een website aangeboden routes of van de adviespakketten, is niet of nauwelijks te registreren.	Laag		Gebruik van aanbod is niet vast te stellen, maar op basis van het aantal bezoekers op een website en de aantallen downloads kan wel een goede schatting worden gemaakt van het aantal daadwerkelijke gebruikers. Alle projecten houden hiervan statistieken bij.

Bijlage I Businesscase programma 'De donkerte van het waddengebied'

Het programma 'De donkerte van het waddengebied' in 2023

Na afloop van het programma 'De Donkerte van het waddengebied' is de duisternis als kernkwaliteit van Werelderfgoed Waddenzee en het waddengebied (eilanden en kust) beleefbaar en vindbaar en zijn inwoners en ondernemers zich bewuster van de waarde van de donkerte. Uit het meetnet van de RUG blijkt ook dat het donkerder is in het waddengebied. Ondernemers weten hoe ze de waarde van de duisternis kunnen versterken en economisch benutten. Dat is onder meer zichtbaar aan het aantal organisaties en ondernemers dat deelneemt aan Nacht van het Wad, het aanbod aan duisternisarrangementen en de netwerken die rond dit thema zijn ontstaan. Van alle bestaande toeristen weet 80% dat de donkerte een kernkwaliteit is van Werelderfgoed Waddenzee en het waddengebied.

Aansluiting bij de doelgroep

Het duisternisaanbod trekt ook nieuwe toeristen, maar het is niet eenvoudig een businesscase op te stellen rond een volledige nieuw en additioneel programma als 'De donkerte van het waddengebied'. Daar moeten we transparant over zijn. Daarvoor zijn de ingrediënten van het programma nog lastig uit te drukken in bezoekersaantallen, omzet en fte's. Zo is de exploitatie van nieuwe locaties (Star Barns en sleepwellness) nog niet onderzocht en is het thema een echte nichemarkt.

Wat we wel met onderzoek kunnen staven, is dat de doelgroep waarop we ons richten, de [persona Nora](#), als kwaliteitstoerist bovenmatig geïnteresseerd is in cultuurhistorie, natuurrijkdom en authentieke belevenissen als overnachten in erfgoed, droogvallen met een zeilschip en bijzondere ervaringen als donkerte, stilte en rust van de Wadden. Het grootste deel van deze doelgroep van zgn. 'postmodernisten' is theoretisch opgeleid en heeft gemiddeld een hoger inkomen, waardoor tijdens bezoek er ook meer uitgaven worden gedaan aan cultuurtoerisme en unieke belevenissen. Recente cijfers van onder meer het Nederland Bureau voor Toerisme en Congressen (NBTC) en het Fries Museum laten zien dat deze specifiek doelgroep ruim twee keer meer dan het landelijk gemiddelde van 34 euro per dag uitgeeft. Naast extra inkomsten is de kwaliteitstoerist ook meer geïnteresseerd natuur en cultuur en zal dus met meer respect (lees: minder overlast) de regio bezoeken.

Cijfers bestaande duisternis/nachtbeleving

Ook zijn er cijfers te noemen van evenementen als de Nacht voor de Nacht. Cijfers van de landelijke natuur- en milieufederaties, die gezamenlijk de jaarlijkse Nacht van de Nacht organiseren, over de afgelopen vijf jaar, laten een groei van het aantal bezoekers zien van 46% tot 47.000. In 2018 waren er 510 activiteiten in het hele land (+ 150%), 310 licht-uit-plekken (+ 200%), 101 restaurants doofden hun lichten (+ 400%) en deden nieuwe partners als Horeca Nederland en MVO Nederland voor het eerst mee. Dat leverde alles met elkaar een mediawaarde op van 20,2 miljoen euro: 2,5 mio radio 1 en 2, 1,8 mio tv-spotjes, 12 miljoen blad reclame en 4,6 mio sociale media en overige. De 'slechts' 40k voor mediabereik werd vertienvoudigd tot 400k door free publicity, acties van stakeholders en inzet van aansprekende ambassadeurs als André Kuipers, Anita Witzier, Vincent Bijlo, Govert Schilling, Bernice Notenboom, Maria van der Heijden en Sacha de Boer. Voor het eerst doofden meer dan 100 restaurants de lichten en organiseerden een diner bij kaarslicht. En van De Dijk kwam wederom een akkoord voor het gratis gebruik van hun nr.1-hit 'Mag het licht uit', die door beiaardiers in het hele land om 20.00 uur vanuit kerktorens ten gehore werd gebracht.

Ook bij meer lokale en regionale activiteiten zet de stijgende belangstelling voor thema's als donkerte en de sterrenhemel zich om in hogere bezoekersaantallen. Zo trok de Nacht van het Wad bij Zwart Haan aan de Friese waddenkust 700 bezoekers in 2018, die genoten van de natuur, muziek, verhalen en de duisternis. Op 14 november ontving het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium in Franeker de 60.000ste bezoeker van 2018. Daarmee was afgelopen jaar het beste uit de geschiedenis van het museum. Tegelijk wordt hard gewerkt voor opname op de Werelderfgoedlijst van de Unesco, waarvoor de erkende 'uitzonderlijke waarde' van het Planetarium geen discussiepunt meer zijn. Dark Sky Schiermonnikoog trok in 2018 149 deelnemers met de avondwandeling en namen 214 geïnteresseerden deel aan de excursie Sterrenkijken. En het Pelgrimsinformatiecentrum in Sint Jacobiparochi trekt nu jaarlijks al tussen de 500 en 800 bezoekers.

Onderbouwing verwachte bezoekersaantallen

Dat zegt wat over de belangstelling, het enthousiasme, draagvlak onder ondernemers en participatie onder een groeiende groep belangstellenden. Op meer plekken dan ooit doofden bedrijven de verlichting. En uit [onderzoek](#), uitgevoerd door Wim Schmidt, blijkt dat de Nacht van de Nacht inhoudelijk succesvol is. Voor het eerst na 125 jaar worden de eerste gemeenten langzaam donkerder. In het waddengebied draagt de intentieverklaring Dark Sky hieraan in belangrijke mate bij.

Om een goed onderbouwde schatting te kunnen maken van het aantal bezoekers dat het programma 'De donkerte van het waddengebied' kan trekken hebben we bovenstaande cijfers gerelateerd aan de belangstelling voor het soort bijzondere belevenissen dat het programma mogelijk maakt bij de doelgroepen waarop Visit Wadden zich richt in het hele waddengebied (persona Nora in de gebieden: regionaal, Nederland, Vlaanderen en grensregio's van Duitsland). Ook hebben we hierin de bestaande bezoekersaantallen meegenomen van de locaties waar nieuwe en extra duisternisbeleving door het programma mogelijk is gemaakt, zoals de beide Dark Sky Parken, en de activiteiten die hier worden aangeboden.

Tot slot hebben we gekeken naar de doelen die de projecten zich hebben gesteld op het gebied van bezoekersaantallen. Hierin zijn alleen de locaties en projecten meegenomen die al een uitgewerkt plan hebben. De totale aantallen zullen dus hoger worden als ook de projecten uit fase II hun doelstellingen hebben uitgewerkt. Daarbij dient te worden opgemerkt dat het verwachte bezoekersaantal meer is dan een opstelsom is van de doelstellingen van de projecten. Juist doordat de donkerte door het programma op verschillende locaties, op verschillende manieren en vanuit verschillende invalshoeken beleefd kan worden, wordt het waddengebied aantrekkelijk voor (verblijfs)toeristen die geïnteresseerd zijn in (de beleving) van de donkerte en hiervan willen genieten. Daarnaast is er een grote (potentiële) doelgroep die uitsluitend voor de duisternis naar de wadden komt vanwege de rust en de positieve effecten op gezondheid en welbevinden en niet of niet in eerste instantie voor locaties en/of georganiseerde activiteiten. Deze bezoekers zijn niet opgenomen in de resultaten van de deelprojecten, terwijl het programma deze waarden wel onder de aandacht brengt en het ontwikkelen van aanbod voor deze doelgroep faciliteert en stimuleert. Het resultaat van het programma als geheel is hiermee groter dan de som van de delen.

Verwachte bezoekersaantallen en omzet

Op basis van wat de hierboven geschetste onderbouwing, komen we op 50.000 extra bezoekers door het programma 'De donkerte van het waddengebied', van wie de helft dagtoeristen en de helft verblijfstoeristen (3 dagen – 2 overnachtingen). Dit levert het waddengebied bijna 10 miljoen euro aan inkomsten op. Vertaald naar arbeidsplaatsen is dit 64 fte*. Voor het behalen en vasthouden van dit niveau moet minimaal drie jaar worden uitgetrokken.

Inkomsten	Aantal mensen**	Gemiddelde besteding	Totaalbedrag	Toelichting
Dagtoerisme	25.000	€ 78,-	€ 1.950.000,-	o.b.v. profiel cultuurbezoek Fries Museum
Verblijfstoerisme	25.000	€ 304,-	€ 7.600.000,-	
Totaal			€ 9.550.000,-	

* Gehanteerde factor: 1 fte per € 150.000,- extra omzet (Buck Consultants Int., 2014).

** Zie voor de totstandkoming van deze aantallen de funnels op de volgende pagina's.

Kans

In deze business case gaan we uit van de duur van het programma (waarvoor we dus nog niet alle cijfers uit fase II konden meenemen), gekoppeld aan het meerjarige marketingprogramma Visit Wadden. Destinatiemarketing vraagt een lange adem. Daarom is dit een unieke kans voor het ontwikkelen van aanbod rondom dit thema in het programma 'De donkerte van het waddengebied'. Het is gegarandeerd van een professionele marketingmotor voor meerdere jaren.

Duurzaamheid (beheer en onderhoud)

Om de resultaten duurzaam vast te kunnen houden, moet de kwaliteit van het aanbod duurzaam

gegarandeerd kunnen worden. Projecten moeten daarom onderhoud en beheer en/of duurzaam eigenaarschap in hun projectplan hebben opgenomen om opgenomen te worden in het programma 'De donkerte van het waddengebied' (zie ook de beschrijvingen van de projecten).

In fase II wordt het duurzaam bestendigen van de resultaten van het programma een van de taken van het programmateam. Het gaat hierbij met name om het versterken van de netwerken, zodat die na afloop van het programma zelf overkoepelende activiteiten kunnen overnemen, het opzetten en ontwikkelen van nieuwe verdienmodellen en het ondersteunen van deze netwerken bij het aanboren van nieuwe vormen van financiering (denk aan sponsoring van activiteiten).

Omdat bij het programma zowel ondernemers als terreinbeherende organisaties zijn betrokken, is het risico dat activiteiten niet worden voortgezet beperkt. Het organiseren van activiteiten behoort tot het vaste takenpakket van de terreinbeherende organisaties. Zij kunnen hiervoor dankzij de projecten die in het programma worden gerealiseerd beschikken over duisternisbelevingslocaties, waarmee ze het thema donkerte een vaste plek kunnen geven in hun toeristische aanbod. Ondernemers zijn zich dankzij het programma bewust geworden van de kans die de duisternis biedt om bijzondere en door gasten gewaarde belevenissen te kunnen bieden. Zij hebben ook de kennis gekregen om deze kans te benutten. Daarbij heeft een aantal ondernemers samen met collega's arrangementen ontwikkeld, waardoor er een gedeeld belang is aanbod in stand te houden. Dat maakt het waarschijnlijk dat zij ook na afloop van het programma duisternis als thema zullen blijven inzetten in hun gastvrijheidsaanbod.

SWOT	
Strength	Weaknesses
• Versterkt samenwerkingsverbanden duisternis in het waddengebied • Activiteiten gedragen door meerdere partners zorgen voor stevige verankering • Activiteiten bouwen voort op eerdere inventarisaties en afspraken 43 partijen intentieverklaring Dark Sky • Continuïteit geborgd door deelname en garant staan van vaste partners in het waddengebied (RUG, NMF's, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten) en betrokkenheid ondernemers • Waddengebied is nog laatste gebied nog echt donker. Duisterniservaring is dan ook nergens anders in Nederland mogelijk (= groot onderscheiden vermogen)	• Expertise verdeeld over veel organisaties, vraagt veel afstemming • Activiteiten de 's avonds laat of 's nachts plaatsvinden kunnen zware wissel trekken op medewerkers en vrijwilligers • Aantal fysieke locaties in het eerste jaar nog beperkt, maakt activiteiten lastiger te organiseren • Groot verspreidingsgebied, niet eenvoudig om er een geheel van te smeden • Aantal mooie duisternislocaties nu nog slecht toegankelijk (afgesloten op momenten dat het donker is)
• Versterkt een kernkwaliteit van Werelderfgoed Waddenzee • Grote variatie in het aanbod, doordat het onderwerp vanuit veel verschillende invalshoeken wordt benaderd (herhaalbezoek). • Sluit perfect aan op doelgroep Visit Wadden • Kan nieuwe doelgroep recreanten/toeristen naar waddenkust trekken • Ideale verhaal voor seizoensverlenging, omdat donkerte juist ook buiten het hoogseizoen beleefbaar is. • Werelderfgoed Waddenzee is erkend stiltegebied • vergroot de biodiversiteit • Verbreding van het toeristisch aanbod	
Opportunities	Threats
• Voorziet in een groeiende behoefte van veel bezoekers (onder wie groeiende groep mensen met slaapproblemen (3.000.000 Nederlanders van 25 jaar en ouder) • Aansluiting mogelijk met bilaterale en trilaterale programma's als Waddenagenda 2.0 • Biedt kansen om verhaal van de natuur van het Werelderfgoed (en de rest van het waddengebied) te verrijken en er veel, voor velen nog onbekende, verhalen aan toe te voegen • Biedt veel mogelijkheden voor interdisciplinair werken (sterrekunde, biologie/ecologie, historie, gezondheid, antropologie etc) waardoor organisaties veel van en met elkaar kunnen leren (dit maakt het voor organisaties (medewerkers en vrijwilligers) en ondernemers ook interessant om aangehaakt te blijven) • Samenwerken met festivals (Innofest) voor groter publieksbereik en uittesten innovatieve methoden om publiek te interesseren en ondernemers en bewoners te interesseren in terugdringen en voorkomen lichthinder.	• Beleving lijdt onder te grote belangstelling voor activiteiten • Te weinig (vaste) vrijwilligers om jaarrond continu aanbod te kunnen garanderen/overvragen van vrijwilligers • Versnippering aanbod • Als bewoners onvoldoende worden meegenomen, kan er weerstand ontstaan uit zorgen over overlast op ongewenste tijdstippen • Aanwezige lichtvervuiling
• Groei duurzaam toerisme: doelgroep met kleine footprint • Doelgroep postmodernisten minder gevoelig voor conjuncturele schommelingen • Delen best practices van projecten maakt opschalen mogelijk	

Bijlage II - Uitgebreide beschrijving van de projecten

De Helderse Vallei - Star Barn en belevingsplek

In Noord-Holland wordt het eerste jaar een belevingslocatie voor duisternis (Star Barn) gerealiseerd bij De Helderse Vallei. Met de uitkijktoren heeft de locatie al een 'natuurlijke' Star Barn. Binnen dit project wordt de uitkijktoren opgewaardeerd voor een optimale nachtbeleving. Er wordt een observatiekijker op de toren geplaatst, de trappen worden verantwoord verlicht en er komt een informatiepaneel over duisternis en het belang van het terugdringen van uitstralingslicht in het waddengebied. De uitkijktoren is bij uitstek een locatie waar bezoekers bewust kunnen worden gemaakt van lichtvervuiling, omdat je vanaf dit punt ver kunt kijken en vanuit het duister goed zichtbaar is waar in de omgeving licht nog hinderlijk is.

Activiteiten

- opwaarderen van de uitkijktoren tot star barn door het toevoegen van een observatie kijker op de toren, bescheiden (en verantwoorde) verlichting op de trappen, een informatiepaneel over duisternis en het belang van terugdringen van uitstraling licht naar het waddengebied.
- In het bezoekerscentrum wordt een tijdelijke mini-foto-expositie 'Nachtelijk Nederland' ingericht.
- Gebruiken sterrenkaart en digitale tool; communicatie
- nachtvlinderval met wildlife camera. De beelden zijn thuis via het informatieplatform (en indien mogelijk bestaande websites) live te volgen en als in opnames in het bezoekerscentrum.

Middelen en mensen

- Projectleiding:
- Uren Natuur en Milieufederatie en De Helderse Vallei:
- Ontwerp, bouw en inrichting star barn:
- Begeleiding ontwerp en bouw vanuit De Helderse Vallei (vrijwilligersuren):
- Begeleiding ontwerp en bouw vanuit De Helderse Vallei
- Ontwerp en bouw (inhuur externe partijen (voor ontwerp en bouw) en aankoop materialen voor observatie: kijker, verlichting trap, informatiepaneel)
- Inrichting tijdelijke mini-expositie in bezoekerscentrum en aanvulling vaste expositie
- Aankoop foto's voor mini-expositie
- Begeleidingsuren vanuit De Helderse Vallei
- Voorlichtingsactiviteiten:
- Aanschaf materialen voor voorlichtingsactiviteiten, naast de materialen die worden ontwikkeld binnen het programma voor de doelgroepen bezoekers wordt een selectie uit de volgende materialen aangeschaft (te bepalen tijdens project): goede zaklampen, batdetectoren, lichttafel, ledstrips, diverse soorten lampen (ivm informatie over lichtuitstraling), bouw pakket spectrometer en diverse prisma's en).
- Uitvoeren voorlichtingsactiviteiten: vrijwilligersuren van De Helderse Vallei, zo mogelijk in samenwerking met Landschap Noord-Holland en Waddenvereniging.

Output

Een locatie voor nachtbeleving en bewustmaking van lichthinder in de bestaande uitkijktoren (dag en nacht toegankelijk omdat het buiten het terrein van De Helderse Vallei staat), een aanvulling op de permanente expositie in het bezoekerscentrum, minimaal twee keer per jaar een nachtextcursie door De Helderse Vallei zelf of door haar samenwerkingspartners Landschap Noord-Holland en de Waddenvereniging, een mini-fotoexpositie die na tentoonstelling in het bezoekerscentrum beschikbaar wordt gesteld als rondreisexpositie in het waddengebied en permanente aandacht voor de Star Barn in het activiteiten aanbod.

Outcome

Brede bekendheid van het belang van duisternis voor mensen en dieren (in het bijzonder nachtvlinders), lichthinder en wat je daar zelf aan kunt doen.

Bereidheid om zelf na te denken over de eigen verlichting en aan de slag te gaan met slimme verlichting.

Omgevingseffecten

Bewustwording over lichthinder in een deelgebied van het waddengebied waar relatief veel winst te behalen valt op dit thema. Juist in Den Helder / de Kop van Noord-Holland is het belangrijk om deze

bewustwording te vergroten. Dat komt ten goede aan de natuur van het waddengebied en maakt duidelijk dat Den Helder hier onlosmakelijk deel van uitmaakt.

Organisatie

- Projectleiding: MNH en De Helderse Vallei
- Partners: RUG (sterrenkaart en digitale informatie), gemeente Den Helder (eigenaar en beheerder van de uitkijktoren)
- Samenwerkingspartners: gemeente (is eigenaar van de uitkijktoren en verantwoordelijk voor het onderhoud). De gemeente heeft op ambtelijk niveau medewerking toegezegd.

Planning

Ontwerp belevingsplek een ontwikkeling/aanschaf educatieve materialen in 2020, realisatie belevingsplek en educatief aanbod in 2021.

Beheer en exploitatie

De Gemeente is eigenaar van de uitkijktoren, verantwoordelijk voor het onderhoud ervan, en enthousiast over het upgraden tot Star Barn. Wel moeten hierover nog afspraken op schrift worden gemaakt.

De Helderse Vallei beheert het bezoekerscentrum en houdt het ontwikkelde informatiepaneel en de voorlichtingsmiddelen in ieder geval tot 2025 in stand.

Monitoring

- Aantal thematische excursies plus aantal bezoekers daarvan wordt bijgehouden
- Testimonials en reacties op social media worden bijgehouden.

Duisternisbelevingsplek op Wieringen

Wieringer Eilandmuseum Jan Lont heeft een vergunning om een loods te bouwen op eigen (museum) terrein. Het museum heeft het plan hierin een permanente expositie 'Op pad door dag en nacht' te realiseren. De expositie gaat over verlichting en navigatie in het donker voor de komst van de elektriciteit vanuit cultuurhistorisch perspectief en hoe mensen zich in de loop der tijden aanpasten aan een donkere plek als Wieringen. Dit wordt gecombineerd met tentoon te stellen rijtuigen uit deze periode. Daarnaast komt er buiten een duisternis- / sterrenbelevingsplek (Star Barn). De belevingsplek bij het museum is bijzonder rustig en donker. Deze (permanent toegankelijke) belevingsplek is tevens startpunt voor activiteiten.

Naast de reguliere openingstijden wil het museum zes keer per jaar ook 's avonds open zijn. Data hiervoor worden gekozen op basis van de nachtkalender. Het museum werkt onder meer samen met Nacht van de Nacht en recreatieondernemers, die twee keer per jaar de nachtelijke vaartocht 'Beleving Wad bij Nacht' organiseert.

Activiteiten

- Ontwerpen van een duisternis belevingsplek naast het al gemaakte ontwerp voor een nieuw te bouwen loods.
- Realiseren (bouw) van de loods en de duisternis belevingsplek (idee is nu om dit ontwerp te maken gebaseerd op het concept "Texelse / Wieringer tuunwallen".
- Ontwikkelen en inrichten van de permanente expositie 'Op pad door dag en nacht' die aansluit bij de kernactiviteit van het Museum: de cultuurhistorie van Wieringen onder de aandacht van bezoekers brengen. In de expositie wordt aandacht besteed aan vormen van verlichting en navigatie in het donker in vroegere tijden. Dit vormt een mooi geheel met de tentoon te stellen rijtuigen uit vroegere tijden. De expositie is te bezoeken tijdens de reguliere openingstijden van het museum (woensdag t/m zondag geopend van 13.00 uur tot 17.00 uur – periode 1 april tot 1 november. Winterseizoen alleen op zaterdag en zondag).
- Aanvullend zes keer per jaar een avondopenstelling gekozen op basis van de nachtkalender (bijvoorbeeld tijdens de Nacht van het Wad) en gekoppeld aan activiteiten / evenementen. Dit zijn soms bestaande activiteiten waar het museum op aanhaakt, en in de meeste gevallen voor het museum nieuwe activiteiten. De deelnemers komen zo in aanraking met het aanbod van het museum. Bijvoorbeeld:
 - Walking Wieringen by Night' (bestaand: 750 deelnemers en georganiseerd door de volleybal vereniging);
 - De Nacht van de nacht (nieuw voor deze locatie)
 - Varen: 'Beleving Wad bij Nacht' – samenwerking bijvoorbeeld met Groot Recreatie of Vereniging Wieringer Aak 2x p/jaar; (nieuw)
 - 'Voorjaar in de nacht' – nieuw leven van dier en natuur. (nieuw)
 - Groepsbezoek van minimaal 12 personen is op afspraak in de avond mogelijk. (nieuw)
- Organiseren feestelijk evenement bij oplevering van de Star Barn.

Middelen en mensen

- Projectleiding: Milieufederatie NH i.s.m. voorzitter Museum Jan Lont
- Vrijwilligers van Museum Jan Lont (het Museum werkt louter met vrijwilligers): helpen met de bouw, doen onderhoud, beheren museum, en organiseren activiteiten.
- Ontwerper / architect duisternisbelevingsplek (Prosman architecten te Amsterdam)
- Bouwer bijvoorbeeld Houtbouw de Vries Twijzel
- Ontwikkelaar expositie (nog te bepalen wie)
- Samenwerkingspartners voor de recreatieve en toeristische activiteiten

Output

- Belevingsplek en permanente expositie 'Op pad door dag en nacht' (deze kan bezocht worden door de huidige 4.000 bezoekers per jaar en nieuwe te trekken bezoekers die speciaal naar de expositie of naar de activiteiten / evenementen komen)
- Zes keer per jaar avondactiviteiten (variërend van 40 – 750 deelnemers)
- Feestelijk evenement bij oplevering (200 bezoekers)

Outcome

- Bewustwording van de vanzelfsprekendheid van elektrische verlichting en de mogelijkheden om hier zonder te navigeren en hoe mensen zich (kunnen) aanpassen aan het donker.
- Aanvulling op de recreatieve / toeristische activiteiten op Wieringen
- Mogelijkheden om het Wad in het donker te beleven.

Omgevingseffecten

- Bewustwording van de kwaliteit duisternis: dit is van groot belang in Hollands Kroon omdat verderop in de gemeente (o.a. Agriport Wieringermeer en datacentra Microsoft en Google) veel ontwikkelingen plaatsvinden die juist gepaard gaan met veel verlichting. Het is belangrijk dat ook hier rekening wordt gehouden met de kwaliteit nachtelijke duisternis.
- Wieringen kan goed extra bezoekers en recreanten gebruiken. De belevingsplek versterkt de aantrekkelijkheid van het voormalige Waddeneiland. In het bijzonder ook de wandelroutes die langs het museum lopen. Wieringen is onderdeel van de westelijke route naar Santiago de Compostella. De officiële pelgrimsroute verbindt Den Oever met Roermond. Rondje Wieringen is een van de 125 routes uit deze pelgrimage. Museum Jan Lont ligt langs deze route.

Organisatie

- Projectpartners: NMF Noord-Holland en Museum Jan Lont (ondertekenen SWO)
- Eigenaar: Museum Jan Lont
- Samenwerkingspartners: Ontwerper / architect belevingsplek, bouwer loods, ontwerper expositie, Gemeente Hollands Kroon (vergunning voor loods is reeds verstrekt, maar is belangrijke partner voor draagvlak), recreatiebedrijven (zoals Groot Recreatie of Vereniging Wieringer Aak), volleybalvereniging (voor Wieringen by Night), vogelgidsen (voor excursies).

Planning

De planning is de belevingsplek in 2020 te realiseren. Na realisatie wordt op een geschikt moment een feestelijk en passend evenement georganiseerd (2020 / 2021) en wordt gestart met de organisatie van de avondactiviteiten.

Beheer en exploitatie

Na oplevering is het museum eigenaar. Zij zorgen voor het beheer en de exploitatie en verzorgen activiteiten. Na realisatie van de loods komt de in de exploitatie begroting opgenomen post voorziening (€ 2.000,=) te vervallen en deze kan daarna in de begroting aangewend worden voor onderhoud van het gebouw en inventaris.

Daarnaast zal op basis van minimaal 800 (extra) bezoekers een verwachte jaarlijkse omzet van € 6.400,= minus de kosten ad € 2.400,= voor excursies, een netto bedrag van € 4.000,= opleveren.

Het totaal ad € 6.000,= is ruim voldoende om de locatie duurzaam te beheren en te onderhouden. (zie ook deelbegroting bij het project).

Monitoring

- Het aantal bezoekers aan het museum wordt bijgehouden
- Het aantal activiteiten en de aantallen bezoekers worden bijgehouden

Wad een nachtleven

In de nacht komen veel dieren en planten tot leven. Donkerte is voor deze 'nachtbrakers' een levensvoorwaarde. Toch is het bestaan van deze bijzondere dieren en planten niet of nauwelijks bekend bij mensen. Daarmee is ook onbekend waarom juist het donker van de nacht voor deze soorten zo belangrijk is. Nachtsoorten hebben het in aantallen en variatie moeilijk door de oprukkende lichtvervuiling. Hoe kunnen we deze flora en fauna variatie weer laten toenemen? Kan tegengaan van lichtoverlast en herstel van (wadden-)landschap en nachtnatuur daarbij helpen? Met dit project brengen we twee doelen dichterbij:

1. Verbetering van leefomstandigheden voor nachtflora en -fauna; behoud van donkerte en herstel van biodiversiteit in het waddengebied.
2. Het nachtleven van planten en dieren beleefbaar en zichtbaar maken voor inwoners en toeristen en hen informeren/bewustmaken van het belang hiervan.

Activiteiten

Om bovenstaand doelen te bereiken ondernemen we de volgende activiteiten:

1. Verbeteren leefomstandigheden voor nachtnatuur

Om het bestaan en de beleefbaarheid in het waddengebied van natuurlijk nachtleven te vergroten, ondernemen we een aantal activiteiten op een aantal locaties waar nu al toeristen komen (theetuin, bezoekerscentra, kloostertuinen, parken met een recreatieve-toeristische voorziening ed) en hun omgeving.

Op deze locatie zelf zorgen we ervoor dat het nachtleven erop vooruit gaat door diverse maatregelen. Denk aan het planten en inzaaien van nachtbloeiers, realisatie van vleermuisonderkomens en het plaatsen van uilenkasten. We laten ons inspireren door de nachttuin in Wier (Fryslân). Op deze locaties slaan we twee vliegen in één klap: we zorgen voor verbetering van het natuurlijk nachtleven in een gebied; recreanten en toeristen ervaren meer van het nachtleven en ze ontdekken voorbeelden van maatregelen die het nachtleven bevorderen.

Voor het versterken van het nachtleven in de omgeving van de locaties werken we samen met dorpen: bewoners en lokale recreatieondernemers. Samen geven we de nachtnatuur een boost. Zo kijken we met de deelnemers waar in het dorp vleermuizen voorkomen en welke maatregelen nodig zijn om het deze diersoort naar de zin te maken. We maken hiervoor in samenwerking met een groenopleiding een verbeterplan en brengen daarna de maatregelen in praktijk.

Voor het selecteren van locaties is een voorwaarde dat ook recreanten/toeristen hier baat bij hebben. Zo plaatsen we op plekken waar maatregelen zijn genomen een infobord om toeristen en recreanten te informeren over de nachtnatuur op de locatie en hoe dit is bevorderd. De ervaringen, tips en trucs alsmede de bloopers rond het uitvoeren van verbeterplannen delen we. Voorop staat de ambitie om anderen te inspireren ook hun eigen leefomgeving aantrekkelijker te maken voor nachtelijk dieren en plantenleven.

2. Beleefbaar en zichtbaar maken van natuurlijk nachtleven

Met het informatie- en beeldmateriaal dat overkoepelend aanwezig is over nachtflora en -fauna maken we per locatie een uitnodiging voor dorpsbewoners. Ook zorgen we voor aandacht voor het project in huis-aan-huisbladen, op lokale websites en social media en via onze eigen communicatiemiddelen (website, social media, nieuwsbrief ed). Hiervoor maken we ook gebruik van de korte filmpjes over dieren en planten die in het waddengebied 's nachts actief zijn. Ook deze filmpjes delen we via diverse kanalen (o.a. de facebook pagina van de milieufederaties met samen ruim 20.000 volgers). We gaan nadrukkelijk niet alleen zenden. We vragen inwoners en bezoekers om hun ervaringen met het nachtleven van planten en dieren te delen via social media.

Het filmmateriaal wordt aangevuld met beeldmateriaal van livecams van bestaande en nieuwe duisternisbelevingslocaties, zoals De Helderse Vallei. Ook plaatsen we webcams bij uilenkasten en zorgen we voor livebeelden van vleermuiskolonies. Deze cams zijn uit te breiden naar soorten als de vos en steenmarters die ook overwegend gedurende de nacht actief zijn. Ook deze beelden worden gedeeld via al bestaande kanalen. Bij voorkeur ook op kanalen waarop al veel bezoekers komen, zoals de Beleef de Lente site.

Om bewoners, recreanten en toeristen daadwerkelijk het nachtleven te laten ervaren, organiseren we in het waddengebied diverse excursies. Voor deze nachtsafari's benutten we het bestaande bestand aan excursieleiders bij natuur- en milieuorganisaties en leiden we nieuwe gidsen op om deze rol professioneel en met verve te vervullen. Gelijkmatic verspreid langs de hele waddenkust wordt een aantrekkelijk/jaarrond aanbod van nachtsafari's aangeboden. De excursies bieden we aan via de bestaande sites van natuur- en milieuorganisaties, Visit Wadden, lokale VVV's/Toeristisch InformatiePunten en via recreatiebedrijven en bezoekerscentra. Het aanbod van nachtsafari's wordt uiteraard ook opgenomen in de activiteitenkalender die binnen dit programma wordt ontwikkeld. Door deze excursies op te nemen in het programma 'De donkerte van het waddengebied' vindt afstemming plaats waar wat georganiseerd wordt zodat dubbelingen voorkomen worden.

Middelen en mensen

De milieufederaties brengen de activiteiten in beeld die op het gebied van het nachtleven worden georganiseerd in het waddengebied. Diverse partijen – waaronder de milieufederaties – zetten daarnaast de activiteiten in gang. Daarbij wordt een samenwerking in gang gezet tussen enerzijds professionele organisaties/deskundigen als de natuurterreinbeherende organisaties, groenopleidingen als Nordwin college, de landschappen en anderzijds vrijwilligers vanuit de dorpen en studenten vanuit de vakopleidingen.

Deskundige inzet is nodig voor het opleiden van excursieleiders, (helpen bij de) bouw van vleermuisonderkomens, de aanleg van nachttuinen en het installeren van camera's. Ook het maken van filmpjes wordt uitbesteed.

Output

In 2023 zijn minimaal 15 nacht(thee)tuinen en -parken geschikt gemaakt voor nachtdieren en -planten. Samen met groepen bewoners en/of recreatieondernemers zijn deze locaties aantrekkelijke gemaakt voor het nachtleven aan de hand van verbeterplannen.

Bij deze locaties plaatsen we informatieborden. Over minimaal vijf nachtdiersoorten ('big five' van het nachtleven) is een film en een factsheet/poster gemaakt (die breed beschikbaar wordt gesteld via het informatieplatform). Beleefplekken voor nachtfiora en -fauna en perioden waarin zij kunnen worden aangetroffen zijn in kaart gebracht en eveneens ingebracht in het informatieplatform (deze informatie komt terug op de nachtbelevingskaart en in de nachttalmanak. Daarnaast wordt de informatie gedeeld op bestaande websites van natuurorganisaties. Op de sites van relevante beleefplekken en natuurorganisaties zijn ook livecam beelden te zien van de belangrijkste nachtdieren ('big five') in het waddengebied.

Voor de excursies putten we uit het bestaande aanbod aan excursieleiders en scholen deze desgewenst bij/leiden nieuwe excursieleiders op specifiek voor het geven van excursies over het nachtleven. Hiervoor maken we gebruik van de duisternismodule die wordt ontwikkeld voor het trainingsprogramma van de werelderfgoedorganisatie. We gaan uit van minimaal 40 excursies gedurende het programma.

Er komt een excursieaanbod, gelijkmatic verspreid langs de waddenkust en over het jaar. We zetten in op circa 30 excursies per jaar¹, waaraan gemiddeld 30 mensen deelnemen. Gedurende het programma nemen er zo 3.600 mensen deel aan de excursies.

Outcome

Bewoners en toeristen zijn meer op de hoogte van natuurlijk nachtleven en het belang van duisternis hiervoor.

De biotoop voor het nachtleven is op minimaal 9 plaatsen in het waddengebied verbeterd; in de stad en op het platteland. Deze plekken gebruiken we als voorbeeld om anderen te inspireren hetzelfde te gaan doen.

Omgevingseffecten

Regio bewoners en toeristen zijn zich meer bewust van het bestaan van nachtdieren en planten en wat zij kunnen doen om behoud van duisternis en nachtleven in hun eigen leefomgeving te ondersteunen.

Organisatie

'Nachtlevens aan het Wad' is een project van de milieufederaties in samenwerking met Nordwin College en groene onderwijsinstellingen in Groningen en Noord-Holland, (recreatie)ondernemers, bewoners,

¹ op 7 locaties in het waddengebied worden in 4 vakanties 1x/vakantie/locatie-excursies gehouden: 28 excursies per jaar.

natuur- en landschapsorganisaties en gemeenten. De milieufederaties zorgen voor de coördinatie en projectleiding.

Het project gaat van start in de gemeente Waadhoeke omdat hier veel energie zit om met ondernemers en bewoners aan de slag te gaan. Hier wordt het als pilot opgezet om het daarna uit te kunnen rollen langs de hele waddenkust.

Planning

Met het beleefbaar maken van het nachtelijk leven wordt waddenbreed gestart. De informatie wordt verzameld en vertaald in middelen (content, poster ed). Tegelijkertijd wordt gestart met de pilot voor het uitvoeringsproject in de Waadhoeke. Hier wordt in kaart gebracht welke initiatieven er al zijn en hoe deze kunnen samenwerken en welke locaties geschikt zijn om verder uit te werken. In het plantseizoen (voorjaar) van 2021 wordt hier gestart met de uitvoering. Vanaf 2022 gaan ook de Milieufederaties in Noord-Holland en Groningen aan de slag met Wad een Nachtleven, op basis van de ervaringen die in de Waadhoeke zijn opgedaan. In Fryslân wordt het project verder uitgerold naar de andere regio's.

Beheer en exploitatie

Een belangrijk criterium voor de keuze van locaties - en in het bijzonder de locaties waar een webcam wordt geïnstalleerd - is of na afloop van de realisatie het beheer geregeld kan worden. Centrale vraag aan het begin is of er een organisatie/groep is die zorg draagt voor het beheer zonder financiering vanuit het project/programma. Zodoende werken we alleen aan locaties waarvan we zeker weten dat het beheer duurzaam is geregeld. We zorgen er dan ook altijd voor om aan het begin in gesprek te gaan met de grondeigenaar over het toekomstig beheer. Als daarover in een beginstadium geen duidelijkheid kan worden verkregen, wordt er een andere locatie gekozen. Hierbij nemen we mee welk deel van het beheer door bewoners ter hand kan worden genomen.

De communicatiemiddelen kunnen zonder ontwikkelkosten ook na afloop van het programma worden ingezet. We zorgen ervoor dat deze middelen min of meer tijdloos zijn zodat deze nog jaren mee kunnen gaan. Om de communicatiemiddelen (met name uitnodigingen en posters) na afloop van het programma te kunnen herdrukken vragen we hiervoor na het programma een kostendekkend bedrag.

Voor de excursies vragen wij na het programma een geringe vergoeding zodat deze kostendekkend voortgezet kunnen worden.

Monitoring

Gedurende het programma wordt bijgehouden hoeveel uitnodigingen er zijn weggezet, hoe vaak filmpjes, specifieke webpagina's, berichten op sociale media gedeeld/gelezen worden die in het kader van dit onderwerp verspreid zijn. Zo krijgen we een beeld van het bereik van de campagne.

Verder houden we bij hoeveel locaties in het kader van dit onderdeel worden ingericht/gerealiseerd.

Scholen kunnen daarbij behulpzaam zijn om te onderzoeken of het nachtleven op deze plekken er ook op vooruit is gegaan door de nachtelijke biodiversiteit voor als na de ingreep te meten.

Dark Sky Park Lauwersmeer - uitbreiding sterrenwacht en mobiele verdieping

De RUG ontwikkelt in Dark Sky Park Lauwersmeer een nieuwe sterrenwacht. De sterrenwacht wordt gebouwd bij Activiteitencentrum Lauwersnest op het terrein van Staatsbosbeheer bij de Bosschuur. We hopen de eerste, robotische, telescoop begin 2020 operationeel te hebben. De sterrenwacht brengt studenten, leerlingen en het publiek in contact met het Dark Sky Park, met de activiteiten die te maken hebben met de donkere hemel, en met gedrag van dieren in het donker. Voor het publiek kan de sterrenwacht nog worden versterkt. Dat wil de RUG doen binnen het programma 'De donkerte van het waddengebied'.

Doel: Beleving en bewustwording pracht der duisternis

1. Beleefplekken

Publieksfunctie sterrenwacht: Het Activiteitencentrum Lauwersnest van Staatsbosbeheer in Lauwersoog wordt verrijkt (zie opstellingen hieronder) als beleefplek voor de duisternis. Aansluitend op de data van de Nachtkalender wil de RUG hier sterrenkijkavonden opzetten. Dit kunnen uitbreidingen zijn op bestaande evenementen zoals de Nacht van de Nacht of nachtwandelingen van Staatsbosbeheer, en extra sterrenkijkavonden die worden afgestemd op het weer. De RUG heeft sinds 2008 uitgebreide ervaring opgedaan met de organisatie van publieksavonden bij de Blaauw Sterrenwacht in Groningen. Deze avonden worden zeer goed bezocht en krijgen veel aandacht in de media. Deze ervaring zal de basis zijn voor de opzet van de sterrenkijkavonden en andere beleefmomenten (zie beleefmomenten hieronder), in samenwerking met Staatsbosbeheer.

De kennis en materialen die we voor het activiteitencentrum ontwikkelen, kunnen met behulp van onder meer de duisternisambassadeurs en mobiele opstellingen worden verspreid naar de andere beleefplekken van het Dark Sky programma. Dit kan ook nog verder uitgebreid worden, naar bijvoorbeeld locaties in Noord-Nederland, Noordpolderzijl of mogelijk de havens van Eemshaven en Delfzijl.

De RUG ontwikkelt een aantal vaste opstellingen. De vaste opstellingen versterken de sterrenwacht in Lauwersmeer (a). De mobiele opstellingen (b) kunnen worden ingezet door andere locaties.

- **Mobiel planetarium (b)**, een opblaasbare koepel van 6 meter doorsnede waarin aan de binnenkant interactieve films worden geprojecteerd van de sterrenhemel en al het moois in het heelal. Er passen ongeveer 30 personen in het mobiel planetarium. Een presentator bedient de apparatuur vanuit het midden van de koepel en geeft er uitleg bij in een interactieve show. Met een bolvormige lens wordt een beeld over de hele koepel geprojecteerd, zodat het lijkt alsof je er middenin zit. Voor dit project wordt een nieuwe show voor het mobiele planetarium ontwikkeld over duisternis, lichtvervuiling en nachtdieren.
- **Mobiele science truck (b)**, een reizende multifunctionele ruimte waarin experimenten en demonstraties gedaan kunnen worden. De truck wordt uitgebreid met een telescoop. Voor het thema duisternis wordt een nieuw programma in de truck ontwikkeld, dit is niet onderdeel van het huidige aanbod van de truck (dat momenteel voornamelijk draait om het thema energie). De truck gaat naar plekken waar het donker is, waar geen telescoop is en waar niet altijd voorzieningen zijn voor ontvangst van publiek.
- **Mobiele interactieve opstelling (b)** gericht op zintuigen (te ontwikkelen expositie opstelling zoals een demonstratie/experiment voor diverse locaties zoals festivals en andere evenementen).
- **Outdoor planetarium (a)**, bij het activiteitencentrum in het Dark Sky Park: multifunctioneel groot koepel-klimrek van buiten, en planetarium van binnen, dat van binnen ook een ontvangstruimte is waar uitleg gegeven kan worden over de sterrenhemel en het belang van duisternis. Het outdoor planetarium zal op het publiek toegankelijke terrein bij het Activiteitencentrum worden geplaatst.
- **Telescopen (a)**, als aanvullende materialen bij de sterrenwacht, waarmee grotere groepen tijdens sterrenkijkavonden kunnen sterrenkijken.
- **Uitbreiding sterrenwacht met waarneemapparatuur (a)**: om grotere groepen te laten sterrenkijken op het waarneemterras van de sterrenwacht tijdens sterrenkijkavonden, voegen we aanvullende materialen in de vorm van waarneemapparatuur aan de sterrenwacht toevoegen. Gedacht wordt aan enkele gebruiksvriendelijke telescopen, die vrijwilligers ook kunnen leren gebruiken. De basis voor de telescopen is de sterrenwacht in Lauwersoog, maar de telescopen kunnen ook op andere locaties ingezet worden tijdens duisternisactiviteiten.

2. Beleefmomenten

- Sterrenkijkdagen Plus (compleet programma, gericht op de beleving van de bezoekers).
- Startpunt nachtwandelingen om de sterrenhemel en nachtdieren te ontdekken (in samenwerking met Staatsbosbeheer, waarvoor we ook vrijwilligers van Staatsbosbeheer trainen met de binnen het programma ontwikkelde duisternismodule).
- Astrofotografie/ nachtfotografie workshop.
- Tijdens de Nacht van de Nacht is RUG gastheer mini-symposium aangaande dit thema.
- Duisternisambassadeurs geven uitleg bij activiteiten/lezingen/festivals/etc.
- Mogelijkheden onderzoeken om excursies bij Nieuwe Maan te organiseren met de bruine vloot; met een groep het wad op en daar naar de sterren kijken (in samenwerking met de regioaanjager voor het Lauwersmeergebied).

Activiteiten

- Inventariseren en coördineren bestaande activiteiten op het gebied van sterrenkijken en Dark Sky.
- Bestaande activiteiten aanvullen met (wetenschappelijke) informatie over het heelal en lichtvervuiling/ Dark Sky
- Deskundige bijdrage leveren aan ontwikkeling duisternismodule voor het trainingsaanbod en aan de trainingen
- Bezoekers betrekken bij nulmeting en onderzoek naar Dark Sky en actief bewoners vragen mee te werken aan de nulmeting (public engagement/citizen science)
- Opzetten Duisternis ambassadeursteam, dat op verschillende manieren kennis kunnen overdragen (onder andere introductie van meetapparatuur)
- Ontwikkeling Duisternis/lichtvervuiling show voor mobiel planetarium

Middelen en mensen

- Projectleider (2 dagen/week) voor onderdelen eigen projecten
- 3 studentassistenten voor 0,5 dag/week
- De sterrenkijkavonden en rondleidingen worden tevens bijgestaan door het vrijwilligersteam van de RUG

Output

2020

- Verrijkte duisternisbelevingslocatie in Dark Sky Park Lauwersmeer
- Twee mobiele opstellingen (science truck, mobiel planetarium)
- Team van duisternisambassadeurs (die ook kennis delen met andere projecten)

2021

- Jaarrond activiteiten
- Outdoor planetarium
- Derde mobiele opstelling inzetbaar in waddengebied (interactieve opstelling voor festivals en evenementen)
- Duisternis/lichtvervuiling planetariumshow
- Duisternismodule voor trainingsaanbod en vrijwilligers getraind voor nachtexcursies

Outcome/omgevingseffecten

Door het toevoegen van (wetenschappelijke) informatie over de lichtvervuiling en de sterrenhemel krijgen de bezoekers een duidelijker beleving en ontstaat er meer bewustwording van het belang van duisternis voor de mens en de natuur. Hierdoor zal het gebied interessanter worden voor andere doelgroepen en zullen bezoekers langer blijven omdat er meer te beleven valt, ook op andere tijdstippen en door seizoensverlenging (de wintermaanden lenen zich immers goed voor sterrenkijken). Daarnaast ontstaat er verbreding en verbetering van de kwaliteit van het bestaande aanbod.

Door het aanbieden van arrangementen/workshops/excursies zullen bezoekers langer blijven en meer uitgeven. Daarmee dragen deze activiteiten bij aan een duurzame economische ontwikkeling en vergroten ze

de kennis over de uitzonderlijke waarden van het gebied. Daarnaast zal het diverse aanbod de beleving van de kernwaarden van de Waddenzee en waddengebied verdiepen.

Door aan te sluiten bij bestaande initiatieven ontstaat er meer verbinding in het gebied en versterken de initiatieven elkaar.

Organisatie

De projecten van de RUG worden uitgevoerd vanuit drie organisatie-onderdelen: het Kapteyn Instituut (voor expertise Sterrenkunde), GELIFES instituut (voor expertise Biologie) en Science LinX (het science center van de Faculty of Science & Engineering, voor expertise wetenschapscommunicatie).

Beheer/eigenaarschap

De beleefplekken blijven na afloop van het programma in bezit van de RUG, die ze kan blijven inzetten bij haar activiteiten rond de sterrenwachten, die zij ook na 2023 zal blijven organiseren. Ervaring met de Blauw Sterrenwacht laat zien dat dit inderdaad zo werkt: met externe financiering wordt de basis gelegd van sterrenwacht, programma en bekendheid bij publiek. Daarna wordt het een vast public engagement programma van de RUG.

De kosten voor assistentie van het planetarium worden door een kleine bijdrage van de aanvrager vergoed. Zo wordt dit ook geborgd na de looptijd van het project. De verdere kosten zijn voor hardware, onderhoud en vervoer van het planetarium.

De science truck wordt door de RUG ingehuurd en geldt daarom als een uitbesteding, inclusief benodigde materialen. De RUG draagt zelf substantieel bij aan de inzet van de truck, zowel in de huur als in de inzet van eigen personeel.

Duisternisambassadeurs: investering betreft de ontwikkeling van trainingsprogramma en opzetten team. De bezetting van het team kan wisselend zijn.

Duisternisduinen Schiermonnikoog

Voor de groeiende groep mensen die zich aangetrokken voelen tot beleving van de duisternis en de sterren, realiseren we op Schiermonnikoog, op een van nature donkere locatie, een speciaal daartoe ingerichte plek in de duinen met kenmerkende nachtfloora en een platform om sterren te kijken. Een plek waar bezoekers individueel of in groepsverband de donkerte kunnen ervaren, meer te weten kunnen komen van het heelal en kunnen zien hoe de flora en fauna zich heeft aangepast aan het dag- en nachtritme.

De 'Duisternisduinen' zijn een vervolg op eerdere projecten die de samenwerkende beheerorganisaties in het Nationaal Park Schiermonnikoog realiseerden om de duisternis te versterken en beter beleefbaar te maken, waaronder een jaarrond programma voor avondwandelingen, een vleermuizenproject, een enquête op het platform Schitterende Schiermonnikoog en de ontwikkeling van een Nachtk kaart van het eiland.

Activiteiten

- Opstellen PvE
- Ontwerpen van een platform met zit- en ligplaatsen voor 15 personen, waar twee telescopen opgesteld kunnen worden en dat wordt ingepast in het landschap
- Realiseren van het platform met weerbestendige, duurzame materialen
- Ontwikkelen van informatiemateriaal over de locatie en de kenmerkende flora en fauna
- Inrichting van de omgeving van het platform, zo dat dieren en planten van de nacht zichtbaar, hoorbaar en/of te ruiken zijn.
- Opzetten van een jaarrond programma voor (groeps-)activiteiten.

Middelen en mensen

Het PvE wordt opgesteld door medewerkers van Natuurmonumenten, het Nationaal Park, het bezoekerscentrum, vrijwilligers van het Vrijwilligerscollectief dat zich met duisternis bezighoudt en geïnteresseerde eilanders die zich bezighouden met de bewustwording en beleving van duisternis.

Het platform wordt gerealiseerd door Natuurmonumenten

Natuurmonumenten ontwikkelt samen met de vrijwilligers en eilander ondernemers en verenigingen een jaarrond programma, op basis van de nachtkalender die de RUG ontwikkelt (zie projectvoorstel Nachtkalender). De promotie van de activiteiten wordt gecoördineerd vanuit Het Baken, het nieuw te realiseren informatiecentrum op het eiland.

Output

Het project Duisternisduinen op Schiermonnikoog levert een platform op voor duisternisbeleving. De locatie kan worden gebruikt voor individuele bezoekers, maar wordt ook ingezet als (start)locatie voor groepsactiviteiten in de avonden en als tussenstop tijdens avondwandelingen. Op basis van de ervaringen met eerdere projecten gaat Natuurmonumenten ervan uit dat jaarlijks minimaal 1000 bezoekers zullen deelnemen aan deze activiteiten.

Overdag kan het platform worden gebruikt voor voorstellingen of samenkomsten van kleine groepen (max. 15 mensen).

Outcome

De beoogde locatie ligt dichtbij het dorp. Er is 's avonds behalve de straling van de vuurtoren, geen lichthinder. Door de realisatie van het platform krijgt Schiermonnikoog een locatie waar de schoonheid van de duisternis op een aantrekkelijke manier beleefd kan worden en waar bezoekers bewust gemaakt kunnen worden van de waarde van de nacht voor flora en fauna.

Omgevingseffecten

Realisatie van de Duisternisduin draagt bij aan de breed gedeelde wens om de donkerte als kernkwaliteit van het waddengebied te versterken voor het welzijn van mens en natuur. Daarnaast maakt het beleving van de duisternis ook als toeristisch product beter mogelijk. Schiermonnikoog is bij uitstek een eiland waar bezoekers komen voor natuur, rust en stilte. Met de Duisternisduinen voegt het eiland hier een mooie beleving aan toe, die bezoekers kan verleiden om in plaats van een dagje Schier een weekend naar het eiland te komen om ook de avond en nacht te kunnen beleven, waarmee het project ook goed is voor de economie van het eiland.

Op Schiermonnikoog is een enthousiaste groep vrijwilligers actief in het versterken en beleefbaar maken van de duisternis. Ook bij dit project worden zij betrokken. Het project draagt daarmee ook bij aan het welzijn van de eigen bewoners.

Organisatie

Duisternisduinen op Schiermonnikoog is een project van Natuurmonumenten dat hiervoor nauw samenwerkt met de samenwerkende beheerorganisaties in het Nationaal Park Schiermonnikoog, Het Baken (het toekomstige informatiecentrum van Natuurmonumenten en de VVV), eilander ondernemers en verenigingen en vrijwilligers.

Planning

Voorbereiding, opstellen PvE en ontwerpfase in 2020.
Realisatie in 2021.

Beheer en exploitatie

Natuurmonumenten wordt eigenaar van het platform en draagt ook zorg voor het beheer. Met gemiddeld 1000 deelnemers aan activiteiten per jaar, is hiervoor voldoende financiering (zie ook projectbegroting).

Monitoring

Deelnemers dienen zich in te schrijven voor de betaalde activiteiten. Aan de hand van deze inschrijvingen wordt vastgesteld hoeveel mensen er jaarlijks deelnemen.

Natuurschuur Lies: "Natuur in de nacht"

De Staatsbosbeheer schuur in Lies is een oud beheergebouw. Het wordt momenteel gebruikt als informeel informatiepunt, ingericht en bemenst door vrijwilligers. Om het gebouw definitief als inforuimte te gebruiken moet het verbouwd worden. Eén van de pijlers onder de verbouwing is het thema 'Dark Sky' onder meer in relatie tot de donkere natuur. Het gebouw en de directe ruimte eromheen worden volledig toegankelijk gemaakt voor mindervaliden, zodat ook juist deze doelgroep dit thema extra kan beleven.

Op Terschelling is het eerste Dark Sky Park van het waddengebied: de Boschplaat. We organiseren excursies over dit thema, maar het is natuurlijk niet altijd donker, bovendien is het weer niet altijd geschikt en kan er met een excursie niet altijd genoeg materiaal worden meegenomen om goed de donkerte van Terschelling te aanschouwen. In de Natuurschuur richten we een voorlichtingsruimte in om te allen tijde met de al ontwikkelde en nog binnen het programma 'De donkerte van het waddengebied' te ontwikkelen Dark Sky voorlichtingsmaterialen de donkerte en de donkere natuur te kunnen toelichten. Ook maken we een Dark Sky beleefpunt met de benodigde kijkmiddelen, zoals telescopen en sterrenkaarten, etc. Het noordelijk deel van de Natuurschuur wordt geheel ingericht als expositie 'de natuur van de nacht'.

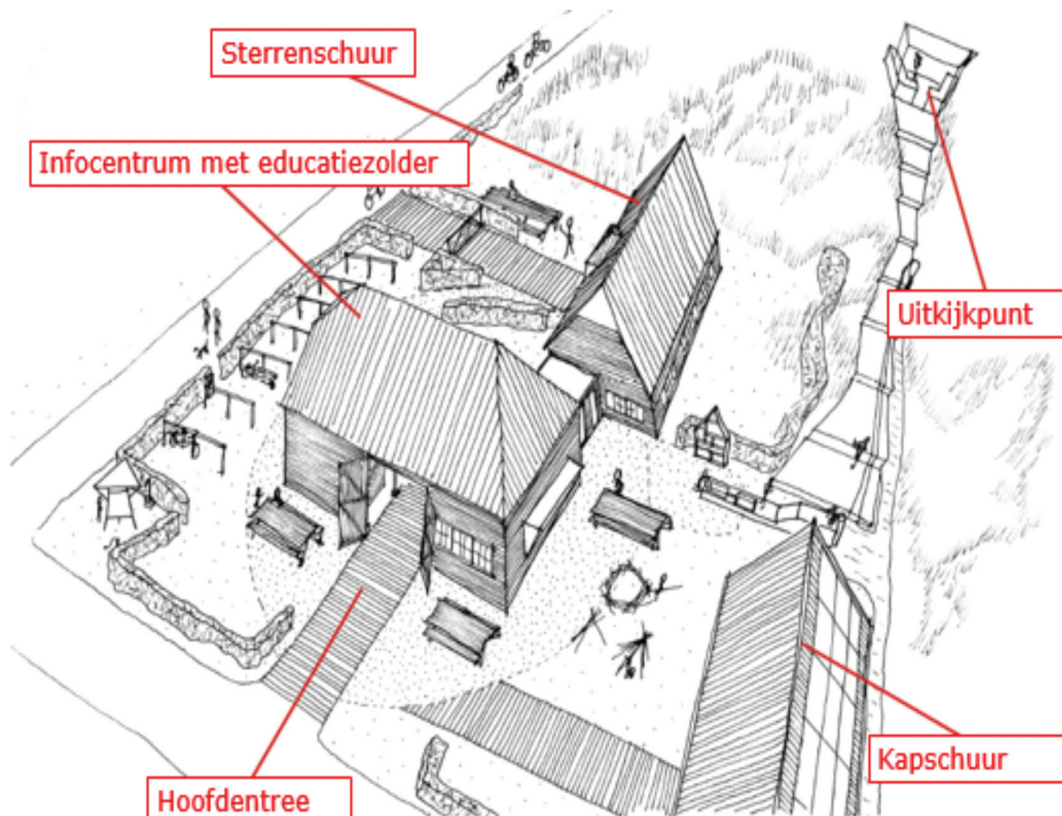
De inforuimte in de Natuurschuur met algemene natuur- en Staatsbosbeheer informatie, bekostigen we zelf, dit rekenen we niet door in het Donkerte project.

De verbouwing en inrichting van de Natuurschuur zorgen voor een groter bewustzijn bij de bezoekers en bewoners van Terschelling. Er wonen bijna 5000 mensen op het eiland. Deze gaan allemaal in meer of mindere mate meekrijgen wat er gebeurt en waarom. Dit wordt via persberichten, interviews op (lokale) radio en tv (Terschelling TV) gedeeld, en de mensen zien het zelf buiten. Bovendien worden de mediakanalen van het programma ingezet en wordt het resultaat via Visit Wadden onder de aandacht van bezoekers gebracht. Een groot deel van de 550.000 bezoekers die het eiland per jaar mag ontvangen gaan iets meekrijgen van dit Donkerte project. Via eerder genoemde persberichten, artikelen in de toeristische krant de Sjouw, tijdens publieksactiviteiten in de Natuurschuur en genietend van de sterrenhemel en rondfladderende vleermuizen. We verwachten 20.000 mensen te ontvangen in de Natuurschuur.

De Dark Sky-status van Terschelling wordt daarnaast gebruikt voor de positionering van het eiland zoals beschreven in het Uitvoeringsplan Marketingstrategie Terschelling 2019-2021.

Activiteiten

In fase 1:

Alle basisschoolkinderen van de eilander scholen uit de groepen 5 en 6 (circa 100 kinderen per jaar) doen jaarlijks mee met het Dark Sky educatieprogramma in de voorlichtingszolder in de Natuurschuur.

Circa 10 schoolklassen van scholen van de wal (circa 250 kinderen) draaien ieder jaar het Dark Sky educatieprogramma.

Outcome

Bewoners en bezoekers van het gebied worden zich meer bewust van het belang van de donkerte voor onder andere de natuur en de eilandbeleving. Toeristen gaan Terschelling nog meer zien als donkertebelevingsplek, waar je het hele jaar en ook bij minder geschikt weer het Donkerte thema kunt beleven. Ze maken kennis met een minder bekende kant van het eiland en ontdekken ze nieuwe verhalen. Het project draagt op deze manier bij aan de (economische) doelen van het programma Versterken.

Omgevingseffecten

Door de bewustwording van de bewoners, ondernemers en gasten zal donkerte een belangrijker element vormen in gebruik en besluitvorming bij verbouwingen, tuininrichting, etc. Daardoor zal de donkerte op Terschelling op de lange termijn beter gewaarborgd worden.

De Natuurschuur als informatiecentrum is een belangrijke bijdrage aan het voorzieningenaanbod op Terschelling. Ook bij minder goed weer en (bij speciale openstellingen, 2 keer in de week in het hoogseizoen) in de avonden is het een reden om erop uit te gaan en het eiland te beleven. In tegenstelling tot andere faciliteiten op het eiland, is een bezoek aan de Natuurschuur kosteloos, en daarmee zeer laagdrempelig.

Met ondernemers gaan we arrangementen ontwikkelen die inspelen op de donkertebeleving, waarbij de Natuurschuur en de directe omgeving een belangrijke rol spelen. Denk hierbij aan het nabijgelegen hotel de Walvisvaarder, van waaruit al meerdere activiteiten rondom wellness en mindfulness worden georganiseerd, en de ondernemers van Natuurlijk Oosterend (mede-initiatiefnemers van Dark Sky Terschelling). Met het VVV Terschelling gaan we activiteiten opstellen rondom avondopenstelling, sterrenkijken, beleef de natuur van de nacht, batdetectorexcursies etc.

Organisatie

Staatsbosbeheer is de projecteigenaar.

Voor de bestemmingsplanwijziging is het nodig om op het eiland voldoende draagvlak te hebben voor de plannen omtrent de Natuurschuur. Een zorgvuldige communicatie en betrokkenheid richting bevolking en politiek is daarom van het grootste belang. Staatsbosbeheer draagt hier zorg voor. Ook ondernemers in de directe omgeving van Lies worden van begin af aan betrokken bij het ontwikkelen van de verbouwplannen.

Planning

Start: zodra de subsidiebeschikking er is, en aanvullend de cofinanciering van de voorbereidingskosten is vastgesteld (2020), kan worden begonnen met de voorbereiding voor de verbouwing van de Natuurschuur (inclusief bestemmingsplanwijziging, definitief ontwerp, directiebegroting ed). De voorbereiding zal in de loop van 2022 zijn afgerond.

In fase II kan tot de daadwerkelijke uitvoering van de verbouwing worden overgegaan.

Beheer en exploitatie

Na realisatie is Staatsbosbeheer de eigenaar van de Natuurschuur. Onderhoud en andere jaarlijkse kosten worden voor ca 50% bekostigd uit het jaarlijkse beheerbudget, de opbrengsten uit de winkel van de Natuurschuur dekken de andere circa 50% van de kosten. De bemensing wordt gedaan met vrijwilligers. De begeleiding van de vrijwilligers doet de boswachter publiek op Terschelling.

Monitoring

Staatsbosbeheer houdt een bezoekersregistratie bij van de Natuurschuur. Er is ook een registratie van (school)groepen die het Dark Sky educatieprogramma in de Natuurschuur doen. Ten bate van het behoud van het predicaat Dark Sky park de Boschplaat, levert Staatsbosbeheer samen met het VVV jaarlijks een rapportage in met daarin alle gegevens rondom het thema dark Sky op Terschelling. Alle vernieuwingen, (bezoekers)aantallen, persberichten, radio- en tv items en ander bekendmakingen over dit thema worden hierin opgenomen. Dit is een extra waarborg voor de monitoring van de resultaten binnen het programma 'De donkerte van het waddengebied'.

Risico's

Het grootste risico voor dit project zit in de cofinanciering vanuit Staatsbosbeheer. De insteek is om een percentage van de opbrengsten verkoop erfpacht gelden hiervoor in te zetten, dit besluit moet echter nog genomen worden.

Een ander risico is draagvlak voor de bestemmingsplanwijziging. Door vroegtijdig met omwonenden en in de buurt gesitueerde ondernemers in contact te treden (de eerste gesprekken zijn al gevoerd) rekenen we erop dat we voldoende draagvlak creëren.

Nacht van het Wad - jaarrond programma

Belevingsplekken die in het kader van dit programma worden gerealiseerd en bestaande locaties voor nachtbeleving, kunnen niet zonder bezoekers. Voor opbouw van brede publieke aandacht streven we naar een jaarrond-agenda voor nachtactiviteiten verspreid over het waddengebied. Vier keer per jaar bundelen we waddenbreed de krachten onder de noemer Nacht van het Wad. Dit doen we rond astronomisch herkenbare nachten als de midzomer- en midwinternacht en in ieder geval tijdens de landelijke Nacht van de Nacht.

Tijdens een Nacht van het Wad worden er in het hele waddengebied tal van duisternisactiviteiten georganiseerd: nachttarrangementen, nachtwandelingen en -waddenexcursies, stiltewandelingen, diners bij kaarslicht, lezingen, workshops nachtfotografie, bezoek aan een theetuin bij nacht, nachtmuziek, -poëzie en -literatuur etc. Door een veelheid aan activiteiten wordt het voor bezoekers aantrekkelijk om voor deze nachten naar het waddengebied te komen.

De eerste twee jaar wordt er één Nacht van het Wad groter opgezet (speciale editie), met landelijk publicitaire uitstraling. Hiervoor wordt op één locatie een groter evenement (>500 deelnemers) georganiseerd.

Het doel is dat de Nachten aan het Wad een traditie worden die bezoekers - ook buiten het seizoen - trekt en bestaande bezoekers uitnodigt om de wadden op een nieuwe manier te ontdekken. De vier astronomische keerpunten bevinden zich buiten of aan de rand van het hoogseizoen: gunstig voor spreiding van lokale economische impulsen.

Voorbeelden van jaarlijks terugkerende onderdelen van de Nacht van het Wad zijn nachtpelgrimages (onder meer gericht op de groeiende groep mensen die af en toe bewust op zoek gaan naar stilte en bezinning) en 'Ontwakend Waddenlandschap'. In 'Ontwakend Waddenlandschap' staat het ervaren van de vroege ochtend op de scheidslijn tussen donker en licht centraal. Elk jaar vindt Ontwakend Waddenlandschap op een andere locatie plaats. De locaties worden gekenmerkt door een bijzondere natuur- of cultuurhistorische karakteristiek. Het aantal bezoekers dat deelneemt is relatief beperkt (max. 100/150). Door hier ook breed aandacht aan te besteden in diverse (sociale) media worden veel meer mensen bereikt dan de deelnemers.

Nachtpelgrimage

Ons idee voor de eerste speciale editie van de Nacht van het Wad is een 'Nachtpelgrimage tussen Stad en Wad' in Noordoost Fryslân. Donkertebeleving in stedelijke omgeving (Dokkum, Bonifatiuskapel/ park) wordt verbonden met sterren en duisterniservaring op het platteland richting de waddenkust. De Nachtpelgrimage gaat langs onder meer (romaanse) kerken in het noordelijk terpengebied. Onderweg zijn er kennis- & cultuurpresentaties over de betekenis en waarde van de nacht, de duisternis en de stilte (thema cultuurhistorie en gezondheid). De route volgt delen van de nieuwe pelgrimspaden Bonifatius Kloosterpad en het Claercamppad.

Bestemming van de Nachtpelgrimage is de expositie 'Rembrandt360' van fotograaf Julius Rooymans, mode-ontwerper Hans Ubbink en grimeur Arjen van der Grijn. Culturele regioproducer Anke Bijlsma trekt deze unieke tentoonstelling met een moderne look-a-like van Rembrandts Nachtwacht van augustus tot oktober 2020 naar Nes (Noordoost-Fryslân). Voor deze tentoonstelling is gekozen omdat de naam Rembrandt in relatie met het waddengebied nieuwsgierig maakt (Rembrandt heeft zijn sporen in de waddenkust, omdat zijn vrouw Saskia uit St. Annaparochie kwam). De Nachtwacht vertelt daarbij een cultuurhistorisch verhaal over de stedelijke beveiliging in slecht verlichte binnensteden. Dit verhaal wordt in een gastlezing bij het eindpunt van de pelgrimage toegelicht. Voor de moderne mens is een stad zonder licht bijna niet meer voor te stellen. De lezing gaat onder meer over de 'nachtwachten' van de Friese 11-steden in het waddengebied.

Daarnaast wordt in dezelfde periode bij Paesens-Moddergat ook de (vissers)opera 'Peter Grimes' uitgevoerd van de Engelse componist Benjamin Britten (de opera valt buiten het bestek van dit programma), waardoor het voor cultuurtoeristen extra aantrekkelijk is om rond deze Nacht van het Wad naar het waddengebied te komen.

Aan de hand van de ervaringen met de Nachtpelgrimage van Dokkum naar Nes wordt een handleiding gemaakt voor het organiseren van culturele/stilte routes, waarmee ook andere locaties nachtpelgrimages kunnen organiseren. In deze handleiding wordt praktische informatie opgenomen, denk aan vervoer van

² Dit zijn de Milieufederatie Noord-Holland, de Groningse Natuur en Milieufederatie en de Friese Milieu Federatie.

eind- naar startpunt, kosten en mogelijkheden voor lokale sponsoring en lokale pr, maar ook informatie over pelgrimeren en de relatie met de sterrenhemel (deze informatie wordt ook ingebracht in het informatieplatform). Nachtpelgrimages tussen stad en wad kunnen worden aangeboden/ontwikkeld in meerdere regio's in het waddengebied. Denk aan Wieringen, waar museum Jan Lont (zie pag. 22 van de bijlage) aan de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella ligt, en Groningen waar in Uithuizen eveneens een startpunt is van deze grote pelgrimsroute.

Zo kan de Nacht van het Wad ook het begin worden van een (nacht)pelgrimstraditie, als nachtelijke tegenhanger van wadlopen (een authentieke buitenbeleving van het waddengebied). Hierop kunnen onder meer ondernemers met een Sleepwellness-accommodatie (zie pag. 36 van de bijlage) goed inspelen. De nachtpelgrimages maken gebruik van erfgoedlocaties die in elke regio aanwezig zijn, zoals oude kerken die worden opengesteld als refugio's (overnachtingslocaties voor pelgrims), en promoten nieuwe duisternisbelevingslocaties. Zowel erfgoedlocaties als belevingsplekken kunnen die promotie goed gebruiken, beide zijn in ontwikkeling. Daarnaast versterkt verbinding tussen stad en wad in de routeplanning de bewustwording van dichtbijheid van duisternis en waddennatuur, ook rond grotere woonplaatsen in het noorden.

Internationaal thema

Het tweede jaar krijgt de speciale editie van de Nacht van het Wad het thema 'riten'. Langs de hele waddenkust (en wereldwijd) worden zonnewenden gevierd met rituelen (midzomernachtfeesten, midwintertradities). Keunstwurk wil een internationaal evenement organiseren waarin deze riten centraal staan. Een Nacht van het Wad met aantrekkingskracht op bezoekers uit het hele trilaterale waddengebied. Ook de ervaringen van deze speciale editie worden vertaald naar een handleiding voor het opzetten van vergelijkbare evenementen. In deze handleiding komen alle aspecten aan bod die een nachtevenement anders maken dan een evenement overdag: wat moet er bijvoorbeeld worden geregeld op het gebied van veiligheid, vervoer, vergunningen, hoe maak je dingen zichtbaar in de nacht en voorkom je lichtoverlast door je activiteit, hoe neem je de omgeving mee etc.

Deze handleidingen van de speciale edities worden gedeeld via het platform van het programma (zie 2.1.3 middelen) en de toolkit van Visit Wadden.

Opbouw in 4 jaar

Doelstelling is dat de Nacht van het Wad na afloop van het programma (2023) een bekend fenomeen is geworden dat zonder subsidie kan worden voortgezet door de organiserende milieufederaties in samenwerking met regionale en lokale initiatiefnemers, ondernemers en natuur- en erfgoedorganisaties. Per regio worden lokale stakeholders en belevingsplekken geactiveerd. Ondernemers in de toeristische sector, natuur- en erfgoedorganisaties en bewoners worden uitgenodigd met nachtactiviteiten te komen op de voorgestelde 4 astronomische data in het teken van de donkerte/sterrenhemel.

2020-2021

De Nachten van het Wad worden vanuit het programma gecoördineerd door de Natuur en Milieufederaties². Zij maken hierbij gebruik van de ervaring die zij hebben opgedaan met het organiseren van de Nacht van de Nacht. In fase I ligt het accent op het in kaart brengen van bestaande activiteiten, ontwikkelen van een draaiboek en communicatieplan, opzetten van netwerken en het stimuleren en motiveren van ondernemers en andere aanbieders van nachtactiviteiten om bestaande activiteiten onder de vlag van de Nacht van het Wad aan te bieden en om nieuwe activiteiten te ontwikkelen

Naarmate de nachten bekender worden, zal er steeds meer vanuit aanbieders zelf komen. Wij ondersteunen hen hierbij met informatie over de waarde van de donkerte en de sterrenhemel en door ervoor te zorgen dat ze goede ideeën en ervaringen kunnen uitwisselen (opbouwen netwerk). Ook kunnen ze een beroep doen op de deskundigen in het programma 'De donkerte van het waddengebied'. Samen met Visit Wadden zorgen we er ook voor dat het begrip Nacht van het Wad landt, zowel bij aanbieders als bij bezoekers. Daarvoor zetten alle programmapartners ook hun eigen website, nieuwsbrieven en social media in en werken we aan free publicity.

2022-2023

In fase II ligt het accent op het verduurzamen van de Nachten van het Wad, zodat ze na afloop van het programma zonder subsidie door de Milieufederaties kunnen worden voortgezet. Hiervoor onderzoeken we verdienmodellen voor de organisatie en voor aanbieders, waardoor het eenvoudiger en aantrekkelijker wordt om mee te doen. Denk aan merchandising of sponsoring.

³ We gaan uit van minimaal 10 activiteiten per provincie per Nacht van het Wad (10 x 3 x 4).

Middelen en mensen

Elke milieufederatie levert een projectleider en een communicatiedeskundige die de Nachten van het Wad met activiteiten jaarlijks organiseert. Een van de drie federaties neemt hierin het voortouw (de feitelijke projectleider). Voor het opbouwen van het netwerk zetten we nachtambassadeurs en deskundigen vanuit het programma in. Ook brengen we de Nacht van het Wad onder de aandacht tijdens de regiobijeenkomsten met ondernemers.

Tevens wordt een algemeen beeldmerk Nacht van het Wad ontwikkeld voor alle programma-activiteiten en een aantal huisstijldragers voor deelnemers. Via het netwerk worden op regionaal niveau ondernemers, organisaties en (groepen) bewoners gevonden die een nachtelijke activiteit ondernemen. Veel van deze activiteiten worden met behulp van vrijwilligers georganiseerd. Na afloop van elke Nacht van het Wad wordt een passend bedankje verzorgd voor de inzet van de vele vrijwilligers.

Output

De Donkerte van het waddengebied en de locaties waar die beleefd kan worden krijgen bekendheid bij inwoners, toeristen en bedrijven in het waddengebied en daarbuiten. In totaal worden er per jaar minimaal 120 activiteiten³ aangeboden en ondersteund (het eerste jaar zullen dit er minder zijn, de laatste jaren steeds meer). Het aantal deelnemers aan de activiteiten neemt toe met het groeiend aantal activiteiten. In het laatste jaar verwachten we (onder meer op basis van de aantallen deelnemers aan de Nacht van de Nacht), per Nacht van het Wad gemiddeld 2000 deelnemers, van wie circa een kwart speciaal deel voor deze nacht naar het waddengebied komt en er overnacht. Hiermee levert de Nacht van het Wad per keer circa € 150.000,- aan omzet op¹. Minimaal 80 procent van alle inwoners en toeristen in het waddengebied heeft na afloop van het programma gehoord van 'Nacht van het Wad'.

Outcome

Na afloop van het programma weet 80 procent van de inwoners en van de cultuurtoeristen/slow tourism dat duisternis een unieke kwaliteit is van het waddengebied en dat er diverse locaties, routes en activiteiten zijn om donkerte en sterren te beleven.

Omgevingseffecten

Door toenemend maatschappelijk bewustzijn is het belang van het nachtelijk duister als een van de unieke kwaliteiten van het waddengebied gegroeid. Dit uit zich in een breed draagvlak in de waddenregio's en elders om (zelf) terughoudend te zijn met verlichting en bestaande niet noodzakelijke verlichting terug te dringen. De versterking van de duisternis draagt bij aan het welzijn en de gezondheid van mens en dier.

Ondernemers zijn zich bewuster van de mogelijkheden die de duisternis als kernwaarde van het waddengebied biedt om het Werelderfgoed Waddenzee te benutten voor economische ontwikkeling. Lokale overheden zijn ingesteld op het in overleg mogelijk maken van recreatief-toeristische ontwikkeling en natuur- en erfgoedorganisaties en toeristische ondernemers weten elkaar te vinden voor gezamenlijke productontwikkeling.

Organisatie

Nacht van het Wad met de activiteiten Ontwakend Waddenlandschap en Nachtpelgrimages worden georganiseerd door de drie milieufederaties in samenwerking met lokale projectleiders, waarbij per jaar bepaald wordt welke federatie als coördinator Nacht van het Wad fungeert.

Samenwerking vindt verder plaats met diverse programmapartners, natuur- en landschapsorganisaties, erfgoedorganisaties, nachtambassadeurs en ondernemers, Visit Wadden en regionale VVV's en Toeristisch Informatie Punten.

Planning

Na honorering van de aanvraag (uiterlijk maart 2020) wordt gestart met de opzet van de projectorganisatie en het organiseren van de eerste Nacht van het Wad. In de volgende jaren wordt deze 4x per jaar georganiseerd: midwinter, midzomer en elk voor- en najaar. Aan het einde van elk jaarprogramma wordt de balans opgemaakt en het aantal activiteiten en bezoekers op een rij gezet, alsmede publicitaire reacties en social media respons. Bij de effectmeting wordt ook aandacht besteed aan meting van de bekendheid van donkerte als erkend USP van het waddengebied. Specifiek wordt gekeken naar bekendheid van Nacht van het Wad bij inwoners, ondernemers en toeristen.

¹We gaan hierbij uit van een iets conservatievere schatting dan in de businesscase, omdat een iets groter deel van de bezoekers aan de Nacht van het Wad zal deelnemen aan een activiteit in de directe eigen omgeving dan voor het programma als geheel en daarmee minder uitgeeft dan de bezoeker die van iets verder komt: $1500 \times € 50,-$ en $500 \times € 200 = € 150.000,-$.

Exploitatie

De milieufederaties blijven ook na afloop van het programma Nacht van het Wad en het Ontwakend Landschap voortzetten. Door vier jaar lang dit project te hebben gedraaid, hebben zij een breed netwerk, diverse middelen (persberichten, beeldmateriaal, logo, etc.) en voldoende ervaring met de organisatie om het programma met minder capaciteit en zonder subsidie te kunnen realiseren (zie ook hierboven).

Monitoring

Gedurende het programma wordt bijgehouden hoeveel activiteiten er worden georganiseerd en hoeveel deelnemers aanwezig zijn geweest. Eveneens wordt bijgehouden – als onderdeel van het communicatieplan – wat het bereik is geweest van diverse media-uitingen. Daarnaast wordt als onderdeel van het meetprogramma een representatieve enquête gehouden onder inwoners en bezoekers over de bekendheid van Nacht van het Wad en inzicht in het belang van duisternis in het algemeen.

Nachtalmanak

De RUG (Kapteyn Instituut) ontwikkelt een nachtkalender voor een jaarprogramming, onder andere naar aanleiding van biologische/sterrenkundige gebeurtenissen (langste nacht, meteorenregens, zons/maansverduisteringen etc) in samenwerking met alle partners. De nachtkalender wordt uitgebreid met andere relevante data voor duisternisbeleving, zoals perioden waarin bepaalde nachtf flora en -fauna goed te 'spotten' is en cultuurhistorische data met een relatie met duisternis.

Aanbieders van duisternisbeleving kunnen de nachtkalender gebruiken om activiteiten aan te bieden op astronomisch interessante data. Voor de alle duisternisactiviteiten wordt een activiteitenkalender ontwikkeld, waarin ook landelijke evenementen zoals de Nacht van de Nacht, Sterrenkijkdagen, Weekend van de Wetenschap etc. Voor deze activiteitenkalender werkt de RUG samen met alle programma- en projectpartners.

Zowel de nachtkalender als de activiteitenkalender worden gedeeld via het platform en Visit Wadden. De Nachtkalender dient daarnaast als basis voor een gedrukte versie, waarin we een beperkt aantal vaste data en aanbieders opnemen (om te voorkomen dat deze snel achterhaald is³) met verwijzingen naar de digitale kalender en drie informatiepunten voor actuele data en tijdstippen.

Deze gedrukte versie krijgt de vorm van een 'almanak' met wetenswaardigheden, wijsheden en verhalen over de duisternis vanuit verschillende invalshoeken: astronomie, flora en fauna, cultuurhistorie. Zo wordt de bezoeker geattendeerd op de rijkheid van de donkerte van het waddengebied en uitgenodigd om die verder te ontdekken op locaties waar de verhalen zichtbaar en beleefbaar zijn en worden uitgediept. De inhoud is een samenvatting van de verhalen en kennis die op het platform worden samengebracht over de duisternis.

De nachtalmanak – in handig zakformaat – bevat een uitvouwbare donkertekaart van het waddengebied (met alle duisternislocaties, accommodaties, routes en startpunten voor excursies en arrangementen, restaurants die meedoen aan Nachten van het wad – met zoekfunctie op regio en thema) en een sterrenkaart. Het idee is dat het boekje een 'must-have' wordt voor iedereen die de duisternis in het waddengebied één keer heeft beleefd of wil gaan beleven (landelijke verspreiding via ANWB's en buitensportwinkels in het land) en dat het tot de standaarduitrusting gaat behoren bij herbezoek (waartoe het ook verleidt).

De donkertekaart en de sterrenkaart kunnen in grotere oplage ook los worden aangeboden, bijvoorbeeld als Z-card.

Activiteiten

- Inventariseren bestaande activiteiten op het gebied van sterrenkijken en Dark Sky.
- Inventariseren aanbod voor duisternisbeleving (excursies, routes, accommodaties, arrangementen etc)
- Bestaande activiteiten aanvullen met (wetenschappelijke) informatie over het heelal en lichtvervuiling/Dark Sky
- Verzamelen van de verhalen van partnerprojecten en waddennachtdeskundigen
- Redactie en vormgeving (voor online en druk)
- Kaarten maken
- Overleg met potentiële uitgevers
- Drukwerkbegeleiding (als niet wordt samengewerkt met een externe uitgever)

Mensen en middelen

- Projectcoördinator
- Deskundigen voor aanleveren en checken informatie
- (Eind) redacteur en vormgever (kan deels samen worden opgepakt met ontwikkelen en vullen basisinformatie voor het platform)
- Kaartenmaker

Output 2020

- Een jaarkalender met alle belangrijke astronomische data (ook voor andere projecten, die hier hun activiteiten aan kunnen koppelen)
- Activiteitenkalender voor onder meer informatiepunten, Visit Wadden en het platform

Output 2021

- Uitnodigende almanak/reisgids voor de donkerte in het waddengebied
- Donkertekaart
- Sterrenkaart

Outcome

Door de duisternis van het waddengebied vanuit verschillende invalshoeken op een aantrekkelijke manier samen te brengen, worden bezoekers verleid het thema ook buiten hun eigen interessegebied te ontdekken. Daarmee stimuleren we dat bezoekers buiten de gebaande paden treden en ook locaties bezoeken die ze anders wellicht niet hadden ontdekt en bezocht. Daarnaast wordt een almanak/gidsje, eerder dan losse brochures of flyers, bewaard en thuis nog eens ingekeken. Dit motiveert herhaalbezoek, zeker omdat de almanak ook goed laat zien dat er een jaarrond programma is.

Omgevingseffecten

Als de almanak een succes is, helpt dit om ondernemers bewust te maken van de waarde van het benutten van de duisternis als kernwaarde van het waddengebied voor toeristisch aanbod. Bovendien weten ook zij elkaar door (het samenstellen van) de gids te vinden, waardoor er netwerken in bepaalde regio's of rond thema's tot stand kunnen komen. Het doel is dat de almanak zo wordt gewaardeerd, dat ondernemers er graag in willen komen en zich gaan informeren (bijvoorbeeld door gebruik te maken van de adviespakketten of trainingen) over wat zij met het thema kunnen en hoe ze kunnen bijdragen aan het versterken van de duisternis.

Organisatie

De RUG is projectleider en coördineert en begeleidt de ontwikkeling van de jaarkalender, de jaaragenda, de kaarten en de almanak. Hiervoor werkt zij samen met de duisternisexperts uit andere projecten (flora en fauna, cultuurhistorie).

Eigendom/duurzaamheid

De online astronomische en activiteitenkalender worden door de RUG actueel gehouden gedurende de looptijd van het programma. De online versie wordt zo opgezet dat aanbieders van duisternisbelevingen zelf agenda-activiteiten kunnen invoeren. Merk Fryslân heeft aangeboden de activiteitenkalender na afloop van het programma over te nemen en actueel te houden. De jaarkalender moet aan het eind van het programma moet de jaaragenda zijn nut hebben bewezen. De RUG houdt de jaarkalender actueel. De nachtalmanak kan blijven bestaan (worden hergedrukt) als er een commerciële partij interesse heeft om deze na afloop van het programma over te nemen.

Monitoring

Aan de online versie van kalender wordt een tool gekoppeld voor het bijhouden en analyseren van bezoekersstromen. Daarnaast wordt gebruik gemonitord met behulp van de analyses van Visit Wadden. Van de gedrukte versie worden de verkoopcijfers opgevraagd en bijgehouden.

Meetnetwerk lichtvervuiling

De RUG ontwikkelt een Meetnetwerk (Ontdek de duisternis), zowel op geselecteerde vaste plekken in het Waddengebied voor continue monitoring, als mobiel met behulp van uitleenbare meetapparatuur. Het Meetnetwerk gaat van start om zo een meetreeks van duisternis te starten. Hiervoor wordt een handleiding ontwikkeld en wordt meetapparatuur aangeboden aan verschillende doelgroepen (mbv de science truck en het mobiele planetarium, zie ook bijlage Dark Sky Park Lauwersmeer). Zo draagt het Meetnetwerk bij aan de bewustwording en creëren we draagvlak om bewoners, ondernemers en gemeenten te stimuleren de hoeveelheid licht te reduceren. De metingen worden op het internet geplaatst, op een voor iedereen toegankelijke plek, zodat mensen direct de context en het effect van hun meting zien. Een aantal eerste vaste meetlocaties wordt momenteel getest, deze kunnen verder worden uitgebreid naar andere locaties zoals bij de projectpartners, donkere locaties en ondernemers.

Na de eerste fase waarin we het Meetnetwerk begeleid inzetten en met data vullen, groeit het in fase II uit naar een "citizen science" beleving voor bewoners en toeristen: zij kunnen met behulp van uitleenbare meetapparatuur hun eigen metingen verrichten en zo meer betrokken raken en tevens meer datapunten op gedetailleerder niveau toevoegen. De metingen zullen betrekking hebben op de pure lichtvervuiling (Sky Quality Meters, camera's) en effecten op de flora en fauna (met bijvoorbeeld infrarood camera's, geluidsrecorders, temperatuursensoren).

Activiteiten

- Ontwikkelen Meetnetwerk (aanschaf meetapparatuur, opstelling ed)
- Ontwikkelen handleiding
- Organiseren nul-meting
- Organiseren/coördineren locaties voor mobiele metingen
- Analyseren van de data
- Publiceren resultaten (op het platform)

Mensen en middelen

- Duisternisambassadeurs voor ontwikkelen Meetnetwerk en coördineren metingen
- Meetapparatuur

Output

2020

- Meetnetwerk voor monitoren lichtvervuiling (ook van belang voor monitoring van effect op de lichtvervuiling van het programma), uitbreiding huidige pilot met deelnemers aanvraag om zo een dekkend netwerk te krijgen langs de Waddenkust en eilanden
- Publicatie van de gegevens (semi-live) op de website washetdonker.nl
- Indien nodig rapportage aan International Darksky Organisation

2021

- Data over lichtvervuiling in het waddengebied, bijvoorbeeld voor overheden die lichtvervuiling willen terugdringen
- Data voor andere wetenschappers en natuurorganisaties (bijvoorbeeld voor keuze locaties om maatregelen te treffen voor nachtdieren)
- Donkerte adviezen voor te verschijnen almanak, zie bijlage Nachtalmanak
- Integratie van data in mobiele opstelling, zie bijlage Dark Sky Park Lauwersmeer
- Metingen gebruiken voor advies inzake inrichting en locatie (toekomstige) waarneemplekken voor astro-tourisme

Outcome/omgevingseffecten

Door het meetnetwerk stimuleren we actieve betrokkenheid van scholen, overheden, ondernemers en bewoners bij het Meetnetwerk op een duurzame manier – anders dan bij eenmalige activiteiten. Bovendien is het hebben van duisternis een belangrijke peiler van deze aanvraag: monitoring van deze duisternis is van groot belang. Deze langdurige (lokale) betrokkenheid vergroot het bewustzijn over en kennis van de gevolgen van lichtvervuiling en hiermee motiveren we lichtreductie. Langdurige lokale betrokkenheid zorgt voor eigenaarschap en heeft recreatieve waarde: immers je weet waar de donkere plekken zijn. Het kan de start zijn van een donkerte competitie: wat is het donkerste plekje van het dorp, stad, regio of zelfs provincie.

Organisatie

De RUG is projectleider van het Meetnetwerk. Het werkt hiervoor onder meer samen met de provincie Groningen en de gemeente Hogeland. Voor het inzetten van de science truck en het mobiele planetarium wordt daarnaast samengewerkt met diverse programmapartners en andere aanbieders van duisternisbeleving.

Beheer/eigendom

Het meetnetwerk wordt na afloop van het programma door de RUG voortgezet.

Duisternismodule voor trainingen

Met de Waddenvereniging ontwikkelen we een duisternismodule voor trainingen van professionele aanbieders van nachtbeleving (toeristische ondernemers, wadloopgidsen, schippers van de bruine vloot, medewerkers van natuur- en erfgoedorganisaties) en vrijwilligers (excursieleiders, landschapsgidsen, deelnemers aan dorpsprojecten ed).

De laatste jaren heeft de Waddenvereniging expertise ontwikkeld in het voorlichten van stakeholdergroepen over de werelderfgoedwaarden. Uit een gespreksronde met stakeholders en ondernemers in het waddengebied blijkt dat ze, om de rol van gastheer te vervullen, kennis missen over de UNESCO-criteria van werelderfgoed, over de specifieke werelderfgoed-waarden ('Waarom is het waddengebied eigenlijk Werelderfgoed?') en over de kernkwaliteiten. Ook is behoefte aan praktische vaardigheden en middelen om dit verhaal over te brengen aan bezoekers. Naar aanleiding hiervan zal de Waddenvereniging in samenwerking met de RUG voor het programma 'De donkerte van het waddengebied' een speciale module ontwikkelen over de kernwaarde duisternis in relatie tot de werelderfgoedwaarden en de praktische vaardigheden om dit te laten beleven.

Activiteiten

Het ontwikkelen van trainingen voor verschillende doelgroepen en het binnen het programma geven van 10 trainingen voor professionals over de werelderfgoedwaarden, het belang van duisternis en hoe dit kan worden beleefd.

Middelen en mensen

De trainingen worden verzorgd door daartoe opgeleide medewerkers van de Waddenvereniging en gastsprekers met specifieke kennis van de verschillende donkerte-thema's (astronomie, natuur, cultuurhistorie, gezondheid). Ook vindt afstemming plaats met het IVN in verband met de door deze organisatie georganiseerde 'Gastheer van het landschap' trainingen.

Output

- Ontwikkeling Duisternismodules
- Een pakket met relevante informatie over de waarden van duisternis (voor mens en natuur), voorbeelden van succesvolle belevingsactiviteiten en tips & tricks hoe dit op een groot publiek over te brengen.
- Uitvoering van de trainingen
- De training bestaat één dag. Tijdens deze dag komt de duisternis in relatie tot de waarden van het werelderfgoed Waddenzee aan de orde: het belang van duisternis voor de natuur, het belang van duisternis voor de mens, cultuurhistorische sporen van de betekenis van de duisternis in het dagelijks leven, praktijkobservaties in het veld (beleving van de duisternis vanuit verschillende invalshoeken) en een overzicht hoe in de regio van de training de duisternis het best beleefd kan worden.

Outcome

Na de training weten deelnemers wat het belang van duisternis is en hoe ze dit kunnen uitleggen. Ze weten wat in hun eigen regio interessant, zichtbaar en te beleven is op het gebied van natuur, landschap en cultuur(historie) en hoe duisternis het beste ervaren kan worden. Ze weten ook wat op bredere schaal actuele ontwikkelingen zijn in het waddengebied. Ze kennen specifieke verhalen over landschapskenmerken, locaties en objecten in de buurt en ze weten hun gasten wegwijs te maken in de regio. Tevens dragen de trainingen bij aan het tot stand komen van een netwerk tussen de deelnemers en vindt verdere invulling van het begrip gastheerschap Werelderfgoed Waddenzee plaats.

Omgevingseffecten

Draagvlak voor bescherming van de duisternis; ontwikkeling duurzaam toerisme; groter besef voor de waarden van de eigen omgeving bij lokale stakeholdergroepen.

Organisatie

Waddenvereniging voert uit in nauw overleg met de overige deelnemers aan het programma. Terreinbeherende organisaties op lokaal niveau, Stichting Waddengroep op regionaal niveau en IVN op landelijk niveau zijn samenwerkingspartners.

Planning

Een half jaar na toekenning van subsidie zal de duisternismodule gereed zijn, alsmede de eerste twee trainingen gepland.

Beheer en exploitatie

Het is de verwachting dat na de projectperiode een stevig netwerk in het waddengebied tot stand is gekomen dat periodiek dergelijke trainingen kan organiseren. Het materiaal dat voor de trainingen is ontwikkeld kan daarbij gebruikt worden.

Monitoring

Deelnemers aan de trainingen zullen over hun ervaringen bevraagd worden.

Productontwikkeling met ondernemers

Voor veel toeristische ondernemers en andere aanbieders van toeristische producten, zoals erfgoedorganisaties, is de donkerte en relatief nieuw begrip. Zij zijn nog niet bekend met de verhalen die over dit thema kunnen worden gedeeld. Ook weten ze nog niet hoe je de donkerte beleefbaar kunt maken en vertalen in toeristisch aanbod. Ze tasten kortom, nog een beetje in het duister als het om donkerte gaat.

Daarom gaan we de expertise die bij de programmaorganisatie aanwezig is in nauw overleg met Visit Wadden delen tijdens de regiobijeenkomsten over de verhaallijn Dag en nacht (Duisternis). Zo betrekken we ondernemers bij het programma en motiveren en stimuleren we hen om de donkerte in te zetten voor (vernieuwend) aanbod.

Tijdens de voorlichtingsavonden maken we ondernemers bekend met de veelzijdigheid van het thema donkerte en de verschillende invalshoeken vanwaaruit de donkerte kan worden ingezet voor bijvoorbeeld arrangementen en routes. We laten zien hoe je verschillende aspecten van de donkerte zichtbaar en beleefbaar kunt maken, we informeren over waarmee je rekening moet houden wanneer je de donkerte wilt inzetten als toeristisch aanbod (draagvlak, veiligheid etc.) en we wijzen op de projecten waarvoor we ondernemers nodig hebben om ze tot een succes te maken, zoals Nacht van het Wad en Sleepwellness (fase II).

Ook adviseren we tijdens de presentaties over de mogelijkheden die de toeristische sector heeft om bij te dragen aan de (beleving van de) kernwaarde duisternis. Hiervoor gaan we voorafgaand aan de presentaties in drie pilots (in Noord-Holland, Fryslân en Groningen) met ondernemers kijken hoe locaties waar (veel) gasten komen, slim kunnen worden verlicht. De resultaten van de pilots brengen we samen in een adviespakket Slim Verlichten voor de toeristische sector.

Uitgangspunt voor Slim Verlichten is: 'uit' voor zover mogelijk en 'slim' (zuinig, duurzaam, geen uitstraling, veilig) voor zover verlichting nodig. De locaties die deelnemen aan de pilot werken als voorbeeld voor andere ondernemers.

Pilots Slim Verlichten Adviespakket

De eerste pilot voeren we uit in Noord-Holland, waar we al contact hebben met een enthousiaste ondernemer. Dit is Camping Waddenzee op Wieringen. De eigenaar werkt aan een totaalbeleving van de camping, inclusief duisternis. Daarbij hoort ook het introduceren van een slim lichtbeleid voor de eigen camping en omgeving. In Fryslân en Groningen worden ook geschikte pilotlocaties gezocht. De pilot is zo opgezet dat deze bijdragen aan de bewustwording en kennis bij ondernemers, zodat ze na afloop ook een rol kunnen spelen als ambassadeur voor de donkerte van het waddengebied.

Het adviespakket brengen we onder de aandacht tijdens de regiobijeenkomsten. Ook delen we het via de toolkit van Visit Wadden (Programma Vermarkten).

Activiteiten Slim Verlichten Adviespakket

- pilots uitvoeren op drie locaties. De locaties worden gekozen op basis van: kansen verbeteren verlichting, interesse locatiebeheerder om eigen verlichting kritisch te bekijken, plannen om aanpassingen door te voeren. Ook kijken we naar diversiteit in het soort locaties om tot een zo breed mogelijk adviespakket te komen.
- Met de pilots wordt een aanpak ontwikkeld voor Duisternis Belevingsplekken om te komen tot duurzame verlichting. Duurzame verlichting houdt in: energiebesparing, tegengaan / voorkomen lichtvervuiling, maar ook een verlichting die tegemoet komt aan de (sociale) veiligheidseisen voor de gasten / bezoekers. In de pilot doorlopen we een aantal stappen en leggen we de ervaringen vast in een stappenplan:

1. 'spot het licht': een avondschoon waarbij we met een verlichtingsdeskundige uit de regio, de locatiebeheerder(s), mensen met kennis uit de sector zelf en zo mogelijk met (vaste) gasten het terrein of de locatie en de directe omgeving verkennen: welke verlichting is er, waarvoor dient het licht, wanneer brandt het licht, is er uitstraling / lichthinder voor de gasten, de omgeving of de aanwezige natuurwaarden, wie gaat er over, wat vinden we van de verlichting, sluit

de terreinverlichting aan bij de omgeving, hoe kun je natuurvriendelijk verlichten, welke aanpassingen zijn wenselijk en mogelijk? De uitkomst van de avondschouw leggen we vast op een plattegrond van het terrein waarop de lichtpunten, foto's van de situatie, en aandachtspunten worden genoteerd. De beheerders van de drie locaties worden uitgenodigd voor de avondschouwen bij hun collega's, zodat ze ook van elkaar kunnen leren.

2. 'tips voor slim verlichten': aan de waarnemingen voegen we het advies voor mogelijke aanpassingen op basis van het avondbezoek en de tips van de verlichtingsdeskundige en ervaringsdeskundigen toe.

3. Uitvoeringsplan: samen met de locatiebeheerder verkennen we op basis van de waarnemingen en het advies de mogelijkheden voor aanpassingen: op basis van een gewenst eindbeeld kijken we wat daarvoor nodig is, wie daarvoor nodig is en welke investeringen dat vraagt. Dit wordt genoteerd in een uitvoeringsplan.

- De ervaringen van de pilot vastleggen in een adviespakket 'Slim Verlichten' dat we presenteren tijdens de regiobijeenkomsten, maar dat ook kan worden gebruikt door gemeenten, omgevingsdiensten en ondernemersverenigingen. Het adviespakket bestaat uit een stappenplan, duidelijke aanwijzingen waarop te letten en hoe te kijken, (technische) mogelijkheden voor aanpassingen met een indicatie van kosten, een lijst met onafhankelijke adviseurs en betrouwbare leveranciers (zo mogelijk per regio/provincie) en contactpersonen bij de gemeente (voor vergunningen ed), tips hoe (goedkoop) gezamenlijk in te kopen, tips over het informeren van gasten, bewoners en anderen in de omgeving, ervaringen en beeldmateriaal vanuit de pilots en voorlichtingsmateriaal.
- Uitrol 'Slim verlichten' door voorlichting tijdens bestaande regionale bijeenkomsten (van Visit Wadden) voor (recreatie)ondernemers. Tijdens de avonden wordt aan de hand van de power point presentatie uitleg gegeven over slim verlichten en gebruik van het adviespakket.
- Ook worden de materialen uiteraard breed gepromoot via de in- en externe communicatiekanalen die we voor dit programma inzetten.

Middelen en mensen

- Projectleiding ligt bij Natuur en Milieufederatie Noord-Holland
- Verschillende deskundigen en projectleiders leveren input voor de presentaties
- Uitvoering pilots ligt in handen van de betreffende provinciale NMF
- Per provincie een pilotlocatie met een locatiebeheerder(s) die op zijn/hun locatie de duisternisbeleving wil(len) versterken
- Bij de pilots wordt per provincie een verlichtingsdeskundige met oog voor verantwoorde verlichting uit de eigen regio ingehuurd
- Inhuur vormgever voor aantrekkelijke adviespakket en presentatie

Output

2020

- Een aansprekende presentatie over donkerte in het waddengebied om toeristische ondernemers te informeren, motiveren en stimuleren
- Op basis van drie pilots ontwikkeld adviespakket 'slim verlichten' voor de toeristische sector.

2021

- Ondernemers weten wat ze kunnen doen met het thema donkerte.
- Per regio gaan minimaal vijf ondernemers zelf een duisternisactiviteit opzetten en/of deelnemen aan een project dat binnen het programma wordt ontwikkeld.
- Een presentatie over slim verlichten die breed kan worden ingezet (bijvoorbeeld bij bijeenkomsten van ondernemersorganisaties of door gemeenten).

Outcome

- Waddenbreed zijn er (nieuwe) ambassadeurs van de duisternis die bewoners en bezoekers kunnen informeren en die verhalen over de duisternis in het waddengebied kunnen delen. Zij ontwikkelen zelf nieuw aanbod en inspireren (daarmee) collega's ook iets met de duisternis te doen. Zo versterkt dit onderdeel van het programma het toeristisch aanbod in het waddengebied voor de duurzame doelgroep

van Visit Wadden en voor de voor het gebied nog nieuwe doelgroep die zich vooral aangesproken voelt door de positieve effecten van de duisternis op gezondheid en welzijn.

- Wanneer ondernemers zien dat donkerte aantrekkingskracht heeft en dat zij kansen biedt, zullen zij eerder bereid zijn ook naar de verlichting bij hun eigen locatie te kijken en de donkerte versterken. De pilotlocaties helpen hierbij, doordat ze laten zien hoe het licht veilig en duurzaam kan worden teruggebracht en dat gasten dit waarderen.

Omgevingseffecten

Het thema duisternis en besef van de waarde van de donkerte gaan steeds breder leven in het wadden-gebied, waardoor bewoners en ondernemers er met meer aandacht mee omgaan. Daarmee versterkt de kernwaarde duisternis voor mens en dier en wordt het waddengebied nog aantrekkelijker als duisternis-bestemming voor een doelgroep die hier - via het (innovatieve) aanbod van de ambassadeurs en andere betrokken ondernemers - goed geïnformeerd en met respect mee omgaan.

Organisatie

- Projectpartners: de Natuur en Milieufederaties ontwikkelen de presentaties - in samenwerking met de andere programmapartners en Visit Wadden - en zetten de pilots voor het adviespakket Slim verlichten op. Zij voeren de pilots ook uit, waarbij ze samenwerken met de eigenaren/beheerders van de pilotlocaties, met regionale lichtadviseurs en met andere relevante deskundigen (denk aan beleidsmedewerkers van gemeenten).

Planning

Start direct bij aanvang van het programma.

Uitvoering pilots en samenstellen adviespakket in 2020 zodat het adviespakket 'slim verlichten' zo snel mogelijk beschikbaar komt voor in het programma te ontwikkelen beleefplekken.

De planning is wel seizoensafhankelijk: de avondschouwen die we als onderdeel van de pilots doen zijn afhankelijk van donkere avonden, de zomerperiode is daarom niet geschikt. Ook hebben ondernemers het dan te druk. Mochten we pas in het najaar van 2020 met de pilots kunnen starten, dan komt het adviespakket pas in het voorjaar van 2021 beschikbaar.

Borging: de materialen blijven na afloop van het project beschikbaar en kunnen door wie het maar wil gebruikt worden.

Monitoring en evaluatie

We houden de bezoekersaantallen van de regiobijeenkomsten bij. Na afloop van de eerste bijeenkomsten vragen we ondernemers naar hun bevindingen. Kunnen ze voldoende met de presentatie uit de voeten, hebben ze een goed idee wat ze met het thema donkerte kunnen doen? Zo nodig scherpen we de presentatie op basis van deze feedback nog aan.

Het gebruik van het adviespakket monitoren we via het aantal keer dat het wordt gedownload op het platform. Ook houden we het gebruik door projectpartners bij.

Bijlage III Marketing en promotie

Aansluiten bij waddenbrede marketingcampagne Visit Wadden

Het bevorderen van de beleving van de kernkwaliteit duisternis en het verminderen van verstoring door licht op en rond de Waddenzee staan centraal in het project 'De donkerte van het waddengebied'. Dat gebeurt met tal van speciale locaties, inspirerende projecten en boeiende nachtactiviteiten die - samengevat in een meerjarenprogramma - ervoor moeten zorgen dat bewoners en bezoekers de weldaad van de nacht kunnen te ervaren. Daarmee krijgt deze tot nu toe wat ondergewaardeerde kernwaarde van Waddenzee Unesco Werelderfgoed een belangrijke impuls die het gebied jaarrond als een aantrekkelijke bestemming voor de beleving van de nacht (inter)nationaal op de kaart zet.

We sluiten aan op het soort producten (verhaallijnen, routes, storytelling) dat ook het Programma Vermarkten Werelderfgoed Waddenzee inzet. En we werken met dezelfde principes die onder de vlag van Visit Wadden worden gehanteerd. Om in 2025 bekend te staan als 'een van de mooiste bestemmingen in Europa voor wie de duisternis wil beleven', kan echter niet worden volstaan met enkel een snoer van bijzondere locaties en een goed gevulde activiteitenkalender in het gebied.

Daarvoor is ook een (doelgroep)gerichte, ondersteunende marketingcampagne nodig. Die staat al klaar! Onder de merknaam Visit Wadden houden de drie provinciale marketingorganisaties Holland boven Amsterdam, Merk Fryslân en Marketing Groningen hier al rekening mee. Visit Wadden werkt het thema Donkerte uit onder de verhaallijn Dag en Nacht in het waddengebied. Gekoppeld aan unieke sleutelervaringen en uitgekende campagnes, pers & media en travel trade, wordt deze medio 2020 uitgewerkt, om vanaf winter 2020-2021 te worden gelanceerd voor een periode van zeker vier jaar.

Net als voor andere verhaallijnen, worden voor Donkerte de drie Visit Wadden-principes gehanteerd:

1. Van binnen naar buiten.

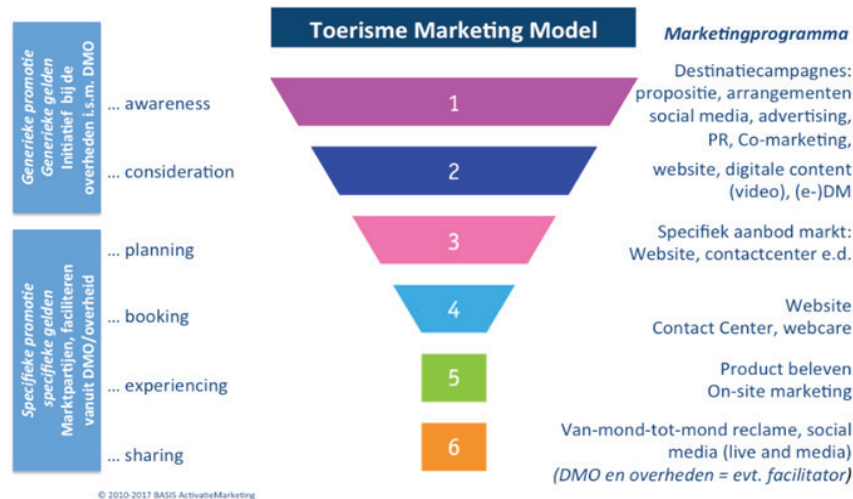
De binnenste cirkel, dat zijn de bewoner en/of ondernemers. Binnen elke invloedcirkel doorlopen de doelgroepen logische stappen: van bewustwording tot boeken en het (online) delen van ervaringen. Doelgroepen in de binnenste invloedcirkels worden daarmee (nacht)ambassadeurs van deze verhaallijn voor de volgende invloedcirkels: waddenregio, Nederland en internationaal (vnl. Vlaanderen en Duitsland). Dit gebied vertegenwoordigt een potentiële markt van 40 miljoen bezoekers, waarvan er ongeveer tien miljoen tot de gewenste doelgroep behoren.

2. Werken met de Toerisme Marketing Funnel.

De Wereld Toerisme Organisatie (UNWTO) verwacht een groei van de toeristische sector met minimaal 50% tot 100% in 2030. Op veel plekken, waaronder het waddengebied, is ruimte voor slimme groei, zodat bewoners en ondernemers kunnen profiteren van toerisme. Daarbij wordt niet ingezet op de gemene deler en massatoerisme, maar juist op kwalitatief hoogstaand, kleinschaliger toerisme. Vormen van duurzaam toerisme die passen bij de schaal, de kernkwaliteiten en het aanbod van Waddenzee Unesco Werelderfgoed. De drie marketingorganisaties zijn verantwoordelijk voor het motiveren van doelgroepen

om de eerste stappen te zetten. Hiervoor wordt specifiek ingezet op de doelgroep postmodernisten, ook wel als persona Nora aangeduid. Deze voor het waddengebied additionele doelgroep is hoger opgeleid en geeft per dag twee keer uit dan de gemiddelde bezoeker. Bovendien is Nora bovenmatig geïnteresseerd in cultuurhistorie, natuurrijkdom en authentieke belevenissen, zoals wadlopen, overnachten in erfgoed, bezinning, culinaire wadproducten, kunst en bijzondere ervaringen als donkerte, stilte, rust en de weidsheid van de Wadden.

Elke invloedcirkel doorloopt zes stappen. Daarbij lopen aanbieders en bezoekers samen op. In de eerste stappen, die van bewustwording en overweging, spelen de drie marketingorganisaties een grote rol. Zij brengen het systeem in beweging met bijeenkomsten en het in de markt zetten van de verhaallijn Donkerte via onder meer arrangementen, sociale media, advertising, beurzen, free publicity/persreizen en 4C-marketing (dat wil zeggen consument in plaats van aanbodgericht).

3. Verbindende verhalen, routes en arrangementen.

Visit Wadden is gestart met twee verhaallijnen: Watererfgoed: leven op de grens van land en zee en Waddenzee Werelderfgoed: mooiste natuurgebied. Daarna volgt onder meer Smaak van de Wadden. Kenmerk van alle verhalen is dat ze herkenbaar zijn in alle delen van het waddengebied (kust, zee en eilanden) en beleefbaar zijn via routes en boekbaar toeristisch product. Het thema duisternis past daar naadloos bij en het programma 'De donkerte van het waddengebied' levert hiervoor de juiste ingrediënten: locaties, projecten, ondernemers en activiteiten. Donkerte is bovendien een verhaallijn die bijdraagt aan het onderscheidende vermogen van het waddengebied, wat weer aansluit bij trends en behoeften in de toeristische markt. Toerisme en recreatie rond donkerte en nachtbeleving wordt door Visit Wadden dan ook als kansrijk onderdeel gezien van het vermarkten van Waddenzee Unesco Werelderfgoed.

Het op orde hebben van informatie, routes, beleeflocaties, arrangementen en boekbare pakketten is dan ook van groot belang voor de komende jaren. Door alle projecten en ideeën te bundelen in het meerjarenprogramma 'De donkerte van het waddengebied' en dit aanbod te verbinden aan ondernemers en organisaties in de recreatie & toerisme sector, kan hier serieus in worden voorzien.

Propositie Donkerte

Met de verhaallijn donkerte en de samenwerking met de drie marketingorganisaties binnen Visit Wadden is gekozen voor een rode lijn die:

- terugkomt in alle bestaande marketingplannen voor het waddengebied en de overlappende boodschap in die plannen dekt (in staat alle stakeholders te en verbinden);
- ruimte biedt aan een verhaallijn waarin de kernwaarden van het waddengebied (donkerte, ruimte, weidsheid) terugkomen vanuit de ontstaansgeschiedenis en het huidige gebruik van het gebied;

- op een natuurlijke manier een relatie legt tussen kust, Waddenzee en eilanden;
- breed genoeg is om verschillende projecten, activiteiten en boekbare toeristische producten te kunnen integreren in één verhaal en tegelijk uitgesproken waddenspecifiek blijft;
- zich leent voor het vermarkten van het gebied door storytelling en experience-toerisme.
- kansen biedt voor ondernemers en andere stakeholders, en daarmee ook betrokkenheid genereert bij het behoud en uitdragen van de kernwaarden.

In het waddengebied, en dan met name in de Natura2000-gebieden en de Dark Sky Parken is donkerte zeer belangrijk. Allereerst zorgt donkerte ervoor dat de flora en fauna niet worden verstoord. Alle dieren en planten hebben een bioritme en maar liefst 50% van de dieren leeft 's nachts. Ook voor het welzijn en de gezondheid van mensen is donkerte van groot belang. Daarnaast is donkerte een belangrijke kwaliteit van het landschap. Voor het beleven van de sterrenhemel is een ongestoord nachtelijk landschap zonder verlichting uiterst belangrijk. Juist hier is het uitgestrekte waddengebied uitermate geschikt voor: dit is immers het donkerste gebied van Nederland, dat bovendien sinds mensenheugenis ook altijd donker is geweest. Tenslotte is donkerte niet alleen van belang voor de natuurwaarden, maar is het ook een bron van veel bijzondere cultuurhistorische verhalen en biedt het een interessante kans voor recreatieondernemers. Daarom maken we van donkerte een unique selling point voor bewoners én bezoekers van Waddenzee Unesco Werelderfgoed.

Dit is voor de verhaallijn donkerte nu de positionering, die wordt doorvertaald naar creatieve vormen van communicatie, marketing en storytelling die aansluiten bij de waddenbrede marketingbenadering van Visit Wadden. Daarmee sluit deze thematische propositie perfect aan bij de waarden en toon die voor de brede marketingaanpak in het waddengebied is ingezet.

Bijlage IV Projectdeelnemers

Samenwerkingsverband:

Rijksuniversiteit Groningen ((namens drie deelorganisaties: Science LinX, Kapteyn Instituut en GELIFES)
Natuur- en Milieufederaties (Noord-Holland, Friesland en Groningen)
Keunstwurk
Staatsbosbeheer / Dark Sky Park Lauwersmeer
Natuurmonumenten

Bredere kring:

Visit Wadden
UNESCO Werelderfgoed Waddenzee
Waddenvereniging
Museum Jan Lont
Camping Waddenzee
Gemeente Den Helder
Gemeente Waadhoeke
Gemeente Ameland
Gemeente Vlieland
Gemeente Het Hogeland
Landschapsbeheer Friesland
Landschapsbeheer Groningen
It Fryske Gea
Het Groninger Landschap
Rijkswaterstaat
Waterschappen
Stichting Waddengroep
Stichting Santiago aan het Wad
Stichting Theaterkerk Nes
Nordwin College
Prins Hendrik (Texel)
Dark Sky Terschelling